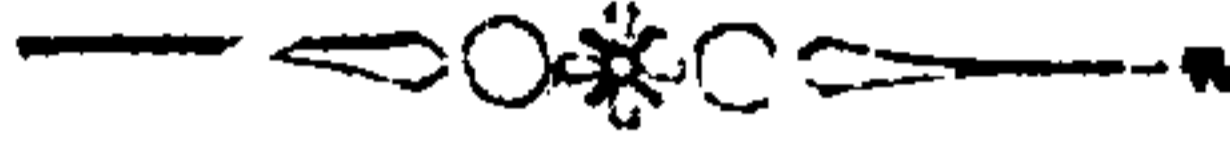

म. ग्र. स. ठाण

विषय - चरित्र

सं. नं. ३३२

पुनर्विवाहप्रवृत्तिकाचा वृत्तांत.

लिहिणार

रा. रा. वामन विश्वनाथ

शी,

सभासद, विधेवांवाहप्रति

क मंडळी पुणे

पुणे.

चरित्र

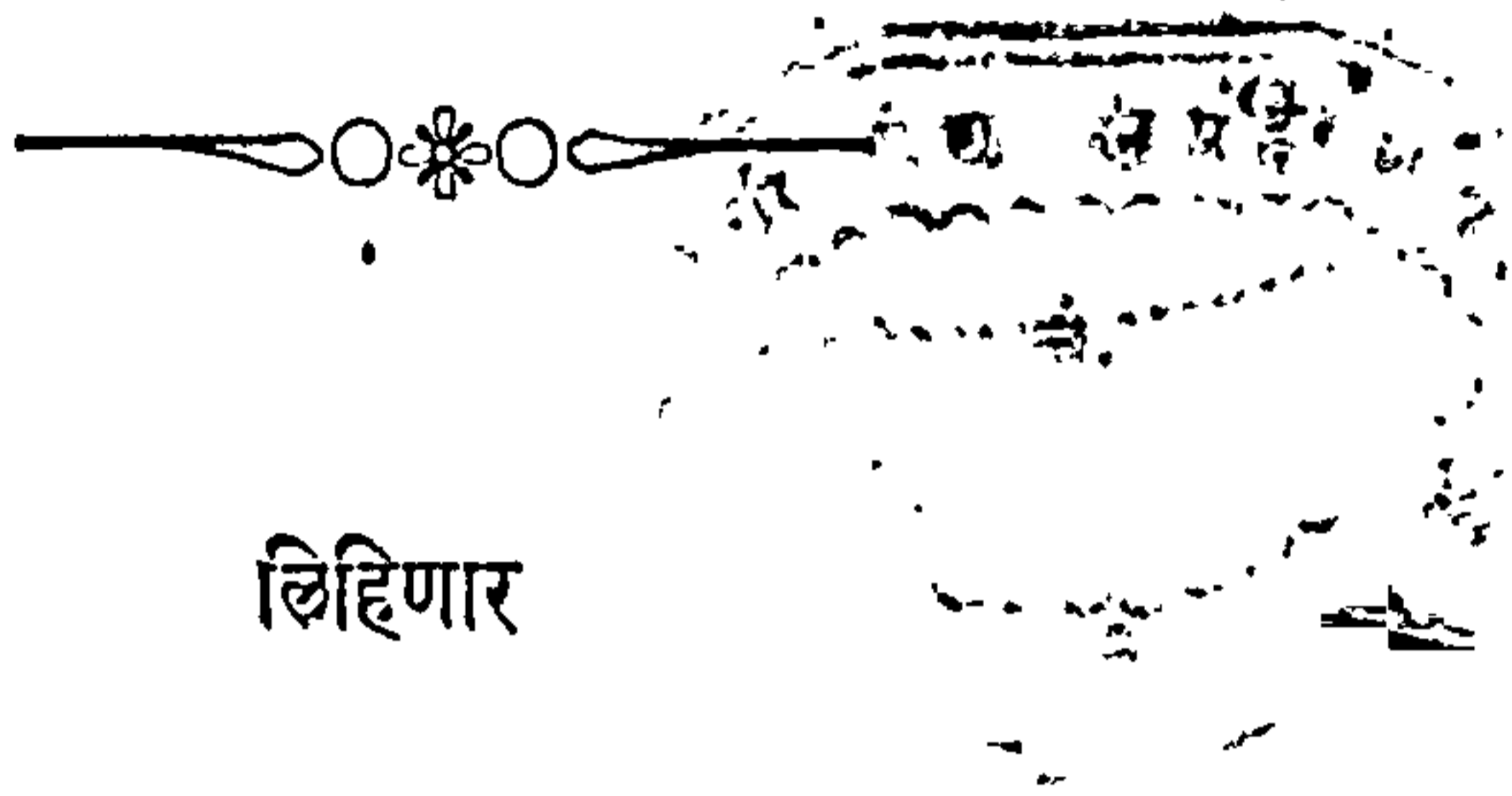
Limburg van

25

Woodville

पुनर्विवाहप्रवर्तकाचा वृत्तांत.

३२७

लिहिणार

रा. रा. वामन विश्वनाथ जोशी,

सभासद, विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळी पुणे.

पुणे.

कोल्हा

७१

[अर्पणपत्रिका.]

हा ग्रंथ,

अल्पवयस्क गतभर्तृकांच्या मातापितरांना व तत्स्थानीयांना

त्यांनीं आपल्या पोटच्या गोळ्यांचें, व स्वाश्रयांतील

अनाथ मुलीबाळींचें कल्याण करावें या हेतूस्तव

सादर समर्पण केला असे.

अनुक्रमणिका.

वेषय	पृष्ठांक.
उपोद्धात.	१
जन्म व बाल्य.	३
वेद्याभ्यास.	८
राजसेवा.	११
श्रद्धा रचना.	१३
१। वृत्तांत लिहिण्याचा हेतु.	१४
पुनर्विवाहकार्योत्तेजक गोष्टी.	२०
पुनर्विवाहशास्त्रशोधन.	२२
शास्त्राधार सांपडला.	२४
शास्त्रप्रकाशनाची परवानगी.	२८
विधवाविवाहग्रंथ.	३१
पुनर्विवाहशास्त्रवाद.	३४
पांडितपरिषदेची कल्पना.	३६
प्रतिकूल टीका.	३७
तत्कालीन समाजस्थिति.	३९
पुनर्विवाहग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर.	४०
राजशासनाचा विचार.	४४
पुनर्विवाहशासनावद्दल विनंतिअर्ज.	४६
कायदा मागणे भाग पडले.	४८
पुनर्विवाहाचा कायदा झाला.	५१
पहिला पुनर्विवाह.	५३
मुद्रायंत्राची टीका.	

पुढील पुनर्विवाह व त्यास मदत.	९४
पुनर्विवाहनाटकप्रयोग.	९५
चिरंजीव नारायणाचा पुनर्विवाह.	९७
पुनर्विवाहापार्थी कर्ज.	९३
पुनर्विवाहामुळे होणारा छळ.	९३
पारामारीचे बेत.	९४
बंडखोरांस माफी.	९५
सिंहावलोकन.	९७
बोधप्रद उदाहरणे.	९९
शेवट.	७०

पुनर्विवाहप्रवर्तकाचा वृत्तांत.

उपोद्घात.

सामाजिक सुधारणांमध्ये अत्यंत कठिण विषय म्हणजे पुनर्विवाह हा होय. ह्याच विषयाचे पार्थी खुद्द सामाजिक परिस्थितीस-मुद्धां मोठाल्या शहरांतून धक्का मिळण्याची पाळी येते. ह्या विषयाला रूढि अनुकूल नाही, लोकसंमति नाही, शास्त्रसंमति नाही अशी जनतेची प्रतिक्रिया दृढ समजूत, मनुष्यमात्राच्या नैसर्गिक मनोवृत्तीला ही गोष्ट रुचत नाही, ती ऐकतांच उलटी चिरड येते. 'आमच्या वडिलांनी चौथे विधान लाविले' असे विधान कोणीही होसेने, डौलाने व मोठ्या कौतुकाने शकले. पण तेच 'आमच्या सापत्न मातोश्रीने' चौथे राहोच, पण 'दुसरे लग्न केले' हे सांगण्याला लहान मुलादेखील लाज वाटेल. मग सख्या मातोश्रीच्या पुनर्विवाहाची गोष्ट तर दूरच! ह्याचप्रमाणे विधवेच्या सासरच्या मनुष्यांना नात्याच्या जवळदूरतेच्या मानाने, या विषयाबद्दल तिटकारा हा येणार. कां ते नीट समाधानकारक सांगतां यावयाचे नाही. कारण प्रस्तुत लेखकही असल्याच परिस्थितीत वाढलेला आहे. तथापि एक मात्र दिसते की, पुनर्विवाह अत्यंत गौण पक्ष आहे, त्यामुळे तिन्ही कुळांस काळिमा येतो, कुटुंबांत वर्णसंकर होऊन अत्यंत हीनत्व येते, इत्यादि अनिष्टग्रह लोकांचे फार पुरातन कालापासून होऊन बसले आहेत. फार तर काय, पण खुद्द विधवासुद्धां की ज्यांच्यासाठी आम्हा सुधारकांची ही येवढी सारी खटपट चालू आहे, त्या बायादेखील उगीच वरकांती लोकलज्जेस्तव प्रथमतः नाके मुरडतातच. इतका या विषयाला नसता कमीपणा प्राप्त झाला आहे. तेव्हां सगळ्या दुनियेने वगळलेल्या अशा ह्या विषयाला वाली कोण? अशी देवाला काळजी पडली. आपगतलत्री नरपशु विधवा पोरींचे पोतेरे करून टाकतात,

हें पाहून देवाला अनाथ मुलींची दया आली. त्यानें त्यांचा कैवारी उत्पन्न केला. त्याचा हा पुढील वृत्तांत होय. यांत सत्य, नीति, दया, परोपकार, समता, निःपक्षपातबुद्धि, इत्यादि अलौकिक व परमेश्वराला फार प्रिय अशा गुणांचें कथाप्रसंगानें वर्णन केलें आहे.

२. ह्या महाराष्ट्र देशांतील सामाजिक सुधारणेच्या पोटीं अनेक कलमें आहेत, व हीं कोणतीं तीं सर्व येथें नमूद करण्याचें प्रयोजन नाहीं. त्यांची चर्चा दरवर्षी सामाजिक परिषदेत होत आली आहे. ह्या कलमांमध्ये, आरंभीं ह्मटल्याप्रमाणें, सर्वांत अत्यंत विकट पण आर्त-जनावद्दल कळवळा बाळगणारा, व त्यांजविषयीं दया उत्पन्न करणारा विषय ह्मटला ह्मणजे पुनर्विवाह हा होय. सामाजिक परिषदे-मधील कांहीं प्रश्न असे आहेत कीं, त्यांवद्दल जुन्या नव्या पक्षांत मतभेद असण्याचा मुळींच संभव नाहीं. उदाहरणार्थ अतिरिक्त मद्यपान; अजीर्ण होई तों मांसभक्षण इत्यादि कांहींवद्दल अतिशय अनुकूल मत जुन्या पक्षाचें यद्यपि नसलें, तरी जातीतून काढून लावण्यायेवढा तिरस्कार त्या प्रश्नवाल्यांस सोसावा लागत नाहीं. उदाहरणार्थ स्त्रीशिक्षण. पण विधवास्त्रीपुनर्विवाह विषय आज प्राचीन कालापासून केवळ पुरुषांच्या मात्सर्यामुळे, इतका गर्ह्य व त्याज्य मानिला गेला आहे कीं, त्यावद्दल लोकांचा साधारणतः तिरस्कार असतो, येवढेंच नव्हे, तर पुनर्विवाहित व तत्संबंधीं जन निष्कारण ज्ञातिवाह्य समजले जातात. ह्याकरितां पुनर्विवाहितांना आपल्या आप्तगणांस सोडून राहणें प्राप्त होतें. तात्पर्य ज्ञातिवहिष्कृतते येवढी सामाजिक व धार्मिक कालेपाण्याची शिक्षा कोणत्याही प्रश्नास लागूं पडत नाहीं. येवढा सारा विचार मनांत आणून, पुनर्विवाहहितचिंतकांनीं व त्यांतही विशेषतः खुद्द पुनर्विवाहितांनीं आपलें सर्व तन मन धन सर्वस्वी, कडकडीत वैष्णवी एकनिष्ठेनें, फक्त येवढ्याच विषयाकडे, अर्पण करून स्वज्ञातिसंरक्षणार्थ आणि सर्वधनार्थ सतत प्रयत्न करणें अत्यावश्यक आहे. त्यांस दुसऱ्या इतर कोणत्याही कार्याकडे लक्ष्य पुरविण्यास अवकाश सांपडला न पाहिजे; भहोरात्र अंगीकृत मंगलकृत्य डोक्यापुढें एकसारखें

दिसत असलें पाहिजे; व आपल्या अल्प व नूतन ज्ञातीच्या कल्याणार्थ व वृद्धचर्च नित्य झटलें पाहिजे. एवंच निदान पुनर्विवाहपद्धति चांगली रूढ होईपर्यंत, पुनर्विवाहितांनी व पुनर्विवाहहितेच्छूनीं आपले प्रयत्नांचा व पैशाअडक्याचा सगळा ओघ ह्या एकाच पुनरुद्वाह दिशेनें, तूर्त कांहीं काळपर्यंत, वाहवत नेला पाहिजे, त्यास सतरा फाटे उपयोगी नाहींत. अशा थाटानें व अशा हिंमतीनें ज्या पुरुषानें या मंगल-कार्याचा मंडप उभारिला, त्याचें अंशतः अनुकरण घडोवें, व अशाच प्रांतेप्रांतीं ह्या सत्कार्याची स्थापना व्हावी, ह्मणून पुढील अल्प ग्रंथ लिहिला आहे.

३. सामाजिक परिषदेंत 'ज्ञातिभेद' या विषयाचा निषेध केला आहे; पण त्याच परिषदेतील इतर विषय उदाहरणार्थ 'परदेशगमन' 'ऋतुप्राप्तीनंतर विवाह' व सर्वांत अग्रगण्य 'विधवापुनर्विवाह' हे विषय तर असे आहेत कीं, यांच्या विधीनें, ह्मणजे यांचें अनुसरण करण्यानें, अधिकाधिक पोटभेद पडत जाण्याची भीति वाटते. पण त्यास उपाय नाहीं. त्यांतही शेवटल्या पुनरुद्वाह विषयाचें काठिण्य अतएव माहात्म्यच तसें आहे. या विषयाचा सर्वथैव अंगीकार करणाराचेठायीं असामान्य धैर्य असावें लागतें; त्यांचे अंगीं अचाट चिवटपणा वसत असला पाहिजे; तेव्हां अशा अत्यंत विकट विषयाबद्दल खटपट करणें तर तीही तशीच दीर्घ पाहिजे. रात्रंदिवस हा विषय लोकांच्या दृष्टीसमोर मांडिला पाहिजे, सदोदित सभांतून व मुद्रणयंत्रांतून या गोष्टीचा क्लेश पडला पाहिजे, जनसमूहाचे कर्ण-रंध्रावर वारंवार या गोष्टी जाऊन आदळल्या पाहिजेत, तेव्हां कोठें त्यांच्या अंगवळणीं पडल्या तर पडणार, व या विकट प्रश्नाचें कठीण स्वरूप कोठें थोडेंसें कमी झाल्यास होणार. तेव्हां हा विषय लोकांच्या परिचयांतला व्हावा, त्याबद्दलचा परक्रेपणा व तिटकारा कमी व्हावा, व क्रमाक्रमानें लोकांचे मनांत तत्संबंधीं आपलेपणा व आदरभाव उपजावा, आणि एणेंकरून बालविधवांच्या दुःखाचा अंशतः परिहार

व्हावा ह्मणून ईश्वरचंद्रासारख्या थोर महात्म्या पुरुषाचे चरित्राचा आश्रय करून हा वृत्तांत लिहिला आहे. करितां वरील हेतू अंशतः पूर्ण झाल्यास, पुस्तकरचनेचे साफल्य झाले, असे ह्मणतां येईल.

ज्या पुस्तकांच्या आधाराने हा ग्रंथ रचिला त्यांची नांवे: —

१ बाबू सुबलचंद्र मित्र कृत विद्यासागराचे चरित्र (इंग्रजी)

१ बाबू श्रीचरणचक्रवर्ती ” ”

१ बाबू प्रतापचंद्र मुजुमदार केशवचंद्रसेनचे चरित्र ”

१ पंडित नारायण केशव वैद्य { १६ चा १९ वा ह्मणजे
पुनर्विवाह कायदा व त्याचा
कौन्सिलांतील वाद.

१ प्रो० भाटे सुशिक्षितांस विनंति मराठी.

इ० इ० इ०

हा ग्रंथ लिहिण्याचे कामांत वरील पुस्तके मूळाधारभूत झाली आहेत. या पुस्तकांपासून सर्व प्रकारे पुष्कळ मदत झाली आहे. तीबद्दल त्या त्या पुस्तककर्त्यांचे प्रस्तुत ग्रंथकारावर फार मोठे उपकार आहेत. तेव्हां ते कबूल करणे व त्यांचे त्याबद्दल आनंदाने अंतःकरणपूर्वक आभार मानणे हे मुख्य व अत्यावश्यक कर्तव्यकर्म होय. ते या ठिकाणी बजावून ठेवणे अत्यंत इष्ट आहे. प्रो० पटवर्धन यांनी ग्रंथकाराचे विनंतीवरून लेख तपासून पहाण्याचे संतोषाने पत्करिले, त्याबद्दल त्यांचेही कृतज्ञतापूर्वक तो आभार मानीत आहे.

पुणे, नारायणपेठ.
माहे जून, इ० स० १९०९ }

वा० वि० जोशी.

पुनर्विवाहप्रवर्तकाचा वृत्तांत.

जन्म व बाल्य.

१. पंडित ईश्वरचंद्र यांचा जन्म वीरसिंह येथे, ता० २६ मृहे सप्टेंबर इ० स० १८२० मध्ये एका कुलीन ब्राह्मणकुलांत झाला. यांच्या पूर्वजांचे मूलनिवासस्थान वनमालीपुर हें होते. यांचे वाडवडिलांची फार गरीबी होती, तरी पण ते चालीरीतीने फार सालस, पूर्वीपासून विद्यासंपन्न, व स्वभावतः तेजस्वी अतएव सदा स्वावलंबी असे असत. विद्यासागरांच्या वडिलांचे नांव वंद्योपाध्याय ठाकूरदास, व मातेचे भगवती देवी. यांचे खरे उपनांव वंद्योपाध्याय होय. वडील ठाकूरदास यांची माहेवारी अवधी दौन रुपये होती. पण त्याकाळी, हल्लीच्या मानाने स्वस्ताई पुष्कळ असल्यामुळे, येवढ्या लहानशा मिळकतींत संसार सुरळीत चाले. पुढे तीन वर्षांनी ठाकूरदासांचा पगार पांच रुपये झाला.

२. ईश्वरचंद्र हा एक प्रत्यक्ष ईश्वराचा अवतारच होऊन गेला असे ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. परमेश्वराने ह्या अवतारामध्ये रुढि राक्षसीचा शिरच्छेद करून बालविधवांचे संरक्षण केले आणि त्यांना त्यांच्या सौभाग्यसुखाचा मार्ग खुला करून दिला. यांना ईश्वरांश ह्मणण्याचे कारण येवढेच की, इतर अवतारी पुरुषाप्रमाणे यांच्या आजोबास यांचा जन्म होणार ह्मणून पूर्वीच स्वप्नांत दृष्टांत झाला होता. तो मनोरम प्रकार असा.

१. वीरसिंह हें एक लहानसे खेडेंगांव कलकत्याच्या पश्चिमेस २५ कोस आहे.

२. येथून ईश्वरचंद्राचे पितामह रामजय तर्कभूषण हे कलहप्रिय बंधूशी संबंध नको असे ह्मणून व वडिलाजित वित्तविषयाची आशा सोडून वीरसिंह येथे आले. तेव्हांपासून त्यांचे हेंच रहाण्याचे ठिकाण बनले.

३. याचाच अपभ्रंश वानर्जी असा व्यवहारांत प्रसिद्ध आहे. आणखी तुल्य उदाहरणे— चटोपाध्याय, चतर्जी; मूकोपाध्याय, मूकर्जी.

चिरंजीव ठाकूरदास चांगले कर्ते पुरुष झाल्यावर, त्यांजवर साऱ्या संसाराचा भार सोंपवून, तर्कसिद्धांत रामजय स्वतःसंसारत्याग करून तीर्थयात्रेस निघून गेले. एके समयी मार्गांत गिरिशिखरावर निद्रावश असतां रामजयांनीं स्वप्न पाहिलें. साक्षात् कैलासनाथ त्यांना दर्शन देऊन ह्मणाला. “ अरे, रामजया, तुझ्या कुलांत लवकरच एक सुलक्षण मुलगा उत्पन्न होईल. तो स्वदेशांतील लोकांचें अपरिमित कल्याण करील; आणि अलौकिक कीर्ति संपादन करील इतकी कीं, यद्यपि कालवशात् मूर्ति नष्ट झाली, तत्रापि कीर्ति यावच्छंद्रदिवाकरौ कायम राहिल. ” असा साक्षात्कार झाल्यावरून तर्कसिद्धांत रामजय यांनीं यतिवेष टाकून देऊन, पुनः आपल्या कुटुंबांत परत जाण्याचा संकल्प केला. स्वगृहीं आले, आणि पहातात तों सूनवाई खरोखरच गरोदर आहेत. स्वप्न खरें होण्याचें पूर्वचिन्ह दिसूं लागलें. पण ह्या बार्ई गर्भार राहिल्या वेळेपासून अगदीं गुंग व अस्वस्थ. पुष्कळ औषधोपचार केले, पण गुणाचें नांव नाही. बार्ईची ही गुंगी आणि अस्वस्थता साऱ्या गर्भारपणभर एकसारखी जशीच्या तशी कायम होती. पण हें केवढें साल्हादाश्चर्य!! कीं, बार्ई भगवती देवी प्रसूत होतांच— ईश्वरचंद्र जन्म पावतांच—प्रकृतीस आपोआप आराम पडूं लागला; आणि कांहीं औषधपाण्यावांचून थोड्या दिवसांत भगवती बार्ई चांगल्या वऱ्या झाल्या. ^४

४ थोर विख्यात विभूतींच्यावेळीं त्यांची माता गरोदर असतांना, आयांच्या प्रकृतींत कांहीं चमत्कारिक विकार उत्पन्न होतात, किंवा त्यांची वृत्ति कांहीं विलक्षण प्रकारची बनते. अशा आणीबाणीच्या समयीं बहुश्रुत व अनुभवी वैद्यहकीमांचे उपाय थकतात. पण ह्याच बाया बाळंत झाल्या ह्यगजे त्यांना अनायासें सुखसमाधान वाटूं लागतें. यांचें कारण उदरस्थ ईश्वरांशभूतसत्त्वाचा स्वभाव, सामर्थ्य, तेज, इत्यादि-कांचा अतिरेक, आधींच जडता पावलेल्या गरोदर स्त्रियांना सहन होईनासा होतो. हाच प्रकार सामान्य मुलांच्या वेळीं, त्यांच्या आया गर्भार असतांना, फार कमी प्रमाणावर दृष्टोत्पत्तीस येण्याचा संभव असतो असें अदमासानें वाटतें. खरें कारण काय आहे त्याचा छडा काढणें हा भिषग्वर्यांचा विचारणीय विषय आहे.

विद्याभ्यास.

इकडे महाराष्ट्रांत ज्याप्रमाणे कांहीं ब्राह्मणी चलाख मुलगे श्रीक्षेत्र-
वाई, कन्हाड, माहुली, सांगली, इत्यादि ठिकाणांहून पुण्यास पायीं चालत
आले, किंवा कोंकणपट्टींतून मुंबईस गेले, व मोठ्या ईर्ष्येने त्यांनीं जसा येथील
विश्रामबागेतल्या पाठशाळेत व मुंबईच्या एलिफन्स्टन स्कूलमध्ये अनुक्रमे
विद्याभ्यास करून नावलौकिक मिळविला; त्याचप्रमाणे ईश्वरचंद्र
हे वीरसिंहाहून पायीं कलकत्यास आले, व तेथे संकृत शाळेत त्यांनीं
शास्त्राभ्यास करून उत्तम कीर्ति संपादन केली. पूर्वी विद्ये-
साठीं सर्व प्रकारें विद्यार्थ्यांस फार कष्ट पडत. असे असतां,
चमत्कार असा कीं, हल्लींच्यापेक्षां अधिक चांगली विद्या विद्यार्थ्यांच्या
पदरांत पडे. आतांप्रमाणे वाहनादिकांचे वैपुल्य नसल्यामुळे,
राहण्याशिकण्याच्या सोयी नसल्यामुळे, विद्यार्थ्यांना खेड्यापाड्यांतून
मोठाल्या शहरास पायीं चालत यावे लागे, स्वयंपाक खऱ्या शब्दार्था-
प्रमाणे अंगावर पडे, व छापीळ पुस्तकांचे महर्गतेमुळे, अगर अभावा-
मुळे हस्तलिखित नकला करून घ्याव्या लागत. सांप्रत सर्व प्रकारची
सिद्धता असून रेल्वे असून, बोर्डिंगे, हॉटेल्स, इत्यादि असून, छापिल
पुस्तके सवंग झालीं असून, व रुक्ष विषय 'ईझीमेड' झाले असून,
गेल्या दोनतीन दशकांत नांव घेण्यायोग्य विद्येत तरवेज झालेला
असा एकसुद्धां इसम आढळांत येत नाही, येवढेच सखेदाश्चर्य वाटते.
कां, आरामव्यवस्था फार वाढल्यामुळे, 'सुखार्थिनः कुतो विद्या' या
वचनाचा अनुभव येऊं लागला? खेरीज दुसरा एक विशेष असा
आढळतो कीं, पूर्वीचे विद्यार्थ्यांची विद्यार्थिदशा मरेतागायत कायम
राही. आणि हल्लीं, "विद्यालयाच्या काचांतून कधी सुटतो, व
पुस्तके गुंडाळून केव्हां टाकतो" असे शाळेत असतांनाच त्यांना
होऊन जाते. मन, उपपद पदरांत पडतांच, बुकांना कायमची रजा
मिळते, किंवा वाणीपसारी यांचे दुकानीं त्यांची बदली होते यांत नवल
कसले? अस्तु.

ईश्वरचंद्र कलकत्यास आले, त्यावेळीं कलकत्यास दोन प्रमुख शाळा होत्या. एक हिंदु कॉलेज, व दुसरे संस्कृत कॉलेज. पहिल्यांत इंग्रजी वळण होतें. तें गिरवून मुलांचे आचारविचारांत फेर पडूं लागला. तेव्हां ठाकूरदासांनी आपल्या मुलगास-ईश्वरचंद्रास-दुसऱ्या शाळेंत घातले. ईश्वरचंद्र संस्कृत कॉलेजाचे व्याकरण वर्गांत बसले. ते समयीं या वर्गाचे शिक्षक पं० गंगाधर तर्कवागीश हे विख्यात वैय्याकरण होते. सुप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ प्रो० वुड्लसन सो यांच्या पसंतीची शाळेंतील शिक्षक मंडळी होती. ही अध्यापकांची निवड आस्थेने व मार्मिकतेने केल्यामुळे, फार नामी झाली होती. ती अशी:—

अंक	शास्त्रविषय.	विद्यागुरु.
१	व्याकरणशास्त्र	{ पं० गंगाधर तर्कवागीश. ” हरिप्रसाद तर्कालंकार ” हरनाथ तर्कभूषण
२	अलंकार—साहित्यशास्त्र.	” नथुराम शास्त्री
३	स्मृति—धर्मशास्त्र.	” रामचंद्र विद्यावागीश
४	न्यायशास्त्र.	” निमचंद्र शिरोमणी
५	वेदांतशास्त्र.	” शंभुचंद्र वाचस्पति
६	वाङ्मय—भाषाशास्त्र.	” जयगोपाल तर्कालंकार
७	ज्योतिषशास्त्र.	” योगाध्ययन मिश्र
८	आयुर्वेद संगीतशास्त्र.	” शुधिराम विशारद

ईश्वरचंद्राची विलक्षण बुद्धिमत्ता पाहून पं० गंगाधर तर्कवागीशांस फार संतोष होई. व्याकरणाचे रोजचे धडे झाल्यानंतर गुरुजी आणखी इतर श्लोक शिकवित. सहामाहीच्या परीक्षेत पहिले आल्या-मुळे, ईश्वरचंद्रास पांच रुपये मासिक बक्षिस मिळू लागली. त्यांनी व्याकरणशास्त्राचा तीन वर्षे अभ्यास केला. प्रत्येक वार्षिक परीक्षेत ते पहिले येत, व पारितोषिक पटकावीत. एका सहामाहीच्या अवधीत त्यांनी अमरकोश अगदी तोंडपाठ करून टाकिला. नंतर ते वरल्या वर्गात आपले वयाचे ११ वे वर्षी गेले. त्यावेळी मदन-मोहन तर्कालंकार व मुक्ताराम विद्यावागीश हे त्यांचे सहाध्यायी होते. ह्या वर्गाच्या पहिल्या वर्षामध्ये रघुवंश, कुमारसंभव, व राष्ट्रवपांडवीय यांचा अभ्यास केला. वार्षिक परीक्षेत पहिली जागा व पहिले बक्षिस. दुसऱ्या वर्षी माघ, भारवि, शाकुंतल, मेघदूत, उत्तरराम-चरित, विक्रमोर्वशीय, कादंबरी, दशकुमारचरित, सुद्राराक्षस, इत्यादि काव्य नाटकांचे त्यांनी अध्ययन केले. याही वर्षीच्या परीक्षेत पहिले पद व अनेक उत्तम बक्षिस त्यांनी मिळविलीं. वरील ग्रंथांतील कित्येक भाग त्यांस तोंडपाठ ह्मणतां येत असत. या समयास अवघे १२ वर्षांचे असतांना—त्यांस संस्कृत भाषा चांगली अस्खलित बोलतां येत असे. यांचे नागरी हस्ताक्षर फार उत्कृष्ट असे. स्वच्छ वळणदार अक्षराबद्दल त्यांस नेहमी बक्षिस मिळत. कित्येक दुर्मिळ संस्कृत ग्रंथांच्या त्यांनी हस्तलिखित नकला केलेल्या आहेत. त्यांतील मोत्यासारखे सुंदर अक्षर अद्याप बिनतोड आहे. आपले इकडे पूर्वी फक्त मोडी पुस्ती पाहून मुलगी देत. त्याचप्रमाणे सुरेख अक्षरावर प्रसन्न होऊन, व शिवाय संस्कृत ज्ञान अवलोकन करून, शत्रुघ्न भट्टाचार्य यांनी आपली ८ वर्षांची कन्या श्रीमती दीनमाई देवी ईश्वरचंद्रास त्यांचे चौदाव्या वर्षी अर्पण केली. गरीब स्थितीत अल्पवयांत लग्न होणे हे चांगल्या अध्ययनाचे फल होय. असो; पंधराव्या वर्षी ईश्वरचंद्र साहित्यशास्त्राच्या वर्गात चढले. या वर्गाचे अध्यापक प्रेमचंद्र तर्कवागीश हे व्याकरण, काव्य, अलंकार, हे विषय शिष्यांना पढविण्यांत प्रवीण असत. वर्गातील साऱ्या मुलांत ईश्वरचंद्र

वयानें लहान खरे, पण भारी हुषार असत. त्यांनीं अवघ्या एका वर्षांत साहित्यदर्पण, काव्यप्रकाश, व रसगंगाधर व आणखी कित्येक अलंकारशास्त्रावरील ग्रंथ झपाटून टाकिले. वार्षिक परीक्षेत पहिलें नांव येऊन, ७ संस्कृत ग्रंथ बक्षीस मिळाले, खेरीज रस-दक्षिणा मिळाली ती वेगळी.

शाळा सुटल्यावर घरीं जायाचे पूर्वी, ईश्वरचंद्र दररोज तारानाथ तर्कवाचस्पति यांजपार्शी साहित्यदर्पण वाचीत. एकदां तत्कालीन नामांकित नैय्यायिक जयनारायण तर्कपंचानन वाचस्पतीकडे आले होते. येथें ईश्वरचंद्र नित्यक्रमानुरूप आधींच अलंकार ग्रंथ वाचीत बसले होते. सुबोध वाचन ऐकून तर्क पंचाननानी ईश्वरचंद्रास कांहीं प्रश्न पुसले. त्यांचीं विनचुक, समर्पक व समाधानकारक उत्तरे मिळालेलीं पाहून पंचानन सुप्रसन्न झाले, त्यांनीं मान डोलविली आणि ह्मणाले, 'हा मुलगा वंगाल्यांत एक मोठा नामांकित पंडित होईल' यांत कांहीं संदेह नाही. हें या महापंडिताचें भविष्य खरें झालें. या सुमारास ईश्वरचंद्रास ८ रुपये दक्षिणा मिळूं लागली. ही ते वडिलांकडे धाडीत. ठाकूरदासांच्या मनांत ईश्वरचंद्रांनीं पुढें टोलनामक विद्याश्रम स्थापावा. त्यासाठीं ते जमिनी व शेते, या दक्षिणेच्या द्रव्यानें, थोडथोडीं खरेदी करूं लागले. हें झाल्यावर त्यांनीं विद्यासागरास दुर्मिळ व मौल्यवान् संस्कृत ग्रंथांचे हस्तलेख विकत घेऊन ठेवण्यास सुचविलें. वडिलांच्या आज्ञेप्रमाणें त्यांनीं पुष्कळ जुनाट संस्कृत लेखांचा मोठ्या आस्थेनें संग्रह केला. पैकीं कांहीं पुराणीं हस्तलिखितें अद्याप त्यांच्या ग्रंथालयांत कायम आहेत.

नंतर ईश्वरचंद्र न्याय व वेदांत या शास्त्रांचे दोन वर्ग ओलांडून एकदम स्मृतिशास्त्राचे वर्गांत शिरले. आणि ज्या वर्गांत, न्याय व वेदांत पढलेल्या विद्यार्थ्यांना, मिताक्षरा, दाप्रभाग व मनुसंहिता यांसारखे अवघड ग्रंथ पढण्यास तब्बल दोन तीन वर्षे लागत, तेथें ईश्वरचंद्रास अवघे सहा महिने बस झाले. यावेळेस— ७ व्या वर्षीं—त्यांनीं मनुसंहिता समग्र लोंडपाठ केली. नुसती पोपटपंची नव्हे, तर वाटेल त्या श्लोकाचा अर्थसुद्धां फार समाधानकारक रीतीनें सांगत. अभ्यासाची

असली ही दांडगी तयारी पाहून, सहाध्यायीचसे काय, पण तत्कालीन महापंडितही, तोंडांत बोटे घालून राहिले !

आतां संस्कृत शाळेंतील दोन वर्ग वाक्री उरले. वेदांत व न्याय. १९ व्या वर्षीं ते वेदांतशास्त्राच्या अभ्यासास लागले, व तेंही त्यांनीं यथासांग यथावकाश अभ्यासिलें. वेदांत वर्गाच्या अखेरच्या परीक्षेंत गद्यपद्यात्मक संस्कृत निबंध-लेखनाचा विषय ठेविलेला असे. ह्या दोन निबंधांस प्रत्येकीं ह्यणजे गद्यास व पद्यास १०० रुपयांचें बक्षीस ठेविलेलें असे. ज्याची निबंधरचना उत्तम ठरेल त्यास हें इनाम मिळायचें. प्रत्येक निबंधास तीन तासांचा वेळ असे. १० ते १ गद्य व १ ते ४ पद्य. ईश्वरचंद्रास वाटलें कीं, आपल्याला चांगला निबंध लिहितां येणार नाहीं, कांहीं नाहीं, मग परीक्षेला बसण्यांत काय हंशील ? बसूं नये हें बरें. असें ह्यणून वर्गांत जाऊन तो स्वस्थ बसला. परीक्षेच्या रंधणांत ईश्वरचंद्र नाहीं, असें पाहून प्रेमचंद्र तर्कवागीश आपल्या लाडक्या शिष्यास शोधूं लागले. पहातात तों, स्वारी वर्गातील एका कोपऱ्यांत चूपचाप बसली आहे. अखेर गुरुजींनीं दोन गोष्टी समजुतीच्या सांगून, ईश्वरचंद्रास १२ च्या सुमारास परीक्षेच्या पटांगणांत आणून बसविलें. मुलगा मारूनमुटकून सजविलेला होता, व वेळ जेमतेम तिसऱ्या हिशानेंही राहिला नव्हता. गद्य निबंधाचा विषय ' प्रामाणिकपणा ' हा होता. ईश्वरचंद्रानें तासाभरांत कसातरी निबंध भरकटला. पण नवल पहा, नंबर पहिला.

वेदांत विषयाचा अभ्यासक्रम आटोपल्यानंतर, ईश्वरचंद्र न्याय-शास्त्राचे वर्गांत बसले. यथेष्टमुद्धां पूर्वक्रमाप्रमाणें त्यांनीं वर्गांत श्रेष्ठस्थान संपादिलें व पुनः दोन्ही निबंधांत मिळून दोनशें रुपये बक्षीस मिळविलें.

याप्रकारें संस्कृत विद्यालयांतील सर्व शिक्षणक्रम संपूर्ण झाल्यानंतर, तत्रस्थ विद्याधिकार्यांनीं ईश्वरचंद्रास मोठ्या समारंभांनें विद्यासागर ही बहुमानाची व त्यांस अगदीं योग्य अशी पदवी अर्पण केली. ह्यावेळीं यांचें वय सगळें वीस वर्षांचें होतें. येवढ्या अल्पवयांत मान्या शास्त्रांचें आलोडन करणें ह्यणजे सामान्य गोष्ट नव्हे, पण ईश्वरचंद्राची बुद्धि फार प्रखर व मेहनत जवरी. या दोन साधनांच्या संयोगामुळें त्यांस येवढा विद्यापर्वत आटोपला, व त्याने शिखरीं ते विराजमान झाले.

राजसेवा.

‘ फारचि बरी निरय गति, परवशता शतगुणें करी जाच. ’

हें मोरोपंतांनीं जें झटलें आहे, तें अक्षरशः सत्य आहे. पण ह्या भरतभूमीस परकीयांचे पाय लागल्या दिवसापामून, सेवाधर्मास मोठा सन्मान प्राप्त झाला आहे; गुलामगिरीची फार वडेजावी वाढली आहे. वैद्यकविषयसंपन्न माणूस सरकारी नोकरी करायाची नसल्यास, औषधालय स्थापून, दवा विकून, निर्वाह करितो. कायदेपंडितास मुनसफी भावत नसली, तर भांडकुदळ लोकांस अवजड पुस्तकांतून कायद्याची पोक्त सल्ला देऊन, स्ववृत्ति चालवितां येते. पण याहीपेक्षां उत्तम प्रकारें धर्माचरणास न सोडितां, विद्यासागर यांस एखादा नवा विद्याश्रम स्थापून, कुटुंबपोषण करितां आलें असतें. ईश्वरचंद्रांनीं टोल नामक जेवणाच्या व राहण्याच्या बंदोबस्ताची अशी फुकट शाळा स्थापून, पुण्यकर्मांत आपलें आयुष्य घालवावें, अशीच त्यांचे वडिलांची इच्छा होती; व त्याप्रमाणें त्यांनीं शेतीवाडीची व पोथीपुस्तकांची थोडीशी जुळवाजुळवही करविली होती हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण इंग्रजी अंमलांत वक्तशीर वेतन, व नोकरांना नसती प्रतिष्ठा मिळत असल्यामुळें, जे उठले ते सर्व चाकरीकडे वळले. जी गुलामगिरी जात्याच केवळ अप्रतिष्ठेची खाण, तीच मोठ्या वडेजावीची जागा होऊन राहिली आहे. दोनदा ठेंच लागून, जेव्हां चांगला अनुभव आला, तेव्हां ईश्वरचंद्रास चाकरीची पूर्ती किळस आली, व ते लोककल्याणाचे कामास आले.

संस्कृत कॉलेजांतली अत्युच्च पदवी मिळविल्यानंतर, ईश्वरचंद्र सन १८४१ त फोर्ट विल्यम कॉलेजांत ५० रुपयांवूर हेड पंडित झाले. ह्या वेळीं आंग्ल भाषेचे ज्ञानाची आवश्यकता भासल्यामुळें, त्यांनीं इंग्रजीचा अभ्यास सुरू केला. सुप्रसिद्ध देशाभिमानी व नाणावलेले

दत्ते बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांचे वडील डॉ० दुर्गाचरण हे विद्यासागरांस इंग्रजी शिकवीत. बुद्धि तलख पडल्यामुळें, ते अल्पकाळांत पुष्कळ इंग्रजी शिकले; त्यांनीं विश्वविद्यालयांन उपपदधान्यांपेक्षां जास्त इंग्रजी भाषाज्ञान संपादिलें. इ० स० १८४६ त त्यांस संस्कृत कॉलेजच्या असि० सेक्रेटरीची जागा मिळाली. या समयास त्यांनीं संस्कृत कॉलेजांत भारी सुधारणा केल्या. उत्तम शिस्त बसविली, सारा अनियमितपणा मोडून टाकिला, पुष्कळ वाईट प्रघात अर्जी बंद केले, आणि नव्या चांगल्या व्यवस्था अमलांत आणिल्या. पण यापैकीं कित्येक गोष्टी एज्युकेशन कौन्सिलास पटल्या नाहींत. तेव्हां हा अपमान या मानी पुरुषास सहन न होऊन, त्यानें लागलाच राजीनामा दिला. चांगलें असो कीं वाईट असो, सत्यासत्य बिलकुल न पाहतां, वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस रुचतील असेच रिपोर्ट खरडावयाचे, व त्यांना पसंत पडतील अशाच सुधारणादि व्यवस्था कायम करावयाच्या इत्यादि धूर्तपणाच्या व सावधगिरीच्या कुशल कल्पना ईश्वरचंद्रास मुळींच माहीत नव्हत्या. पं० रसमायादत्त व मिस्टर मोवट यांनीं राजीनामा माघारी घेण्या विषयीं विद्यासागरास पुष्कळ आग्रह केला, पण त्यांनीं कोणाचें ऐकिलें नाहीं.

इ० स० १८४९ त ते फिरून फोर्ट विल्यम कॉलेजांत ८० रु० वर हेड रायटर राहिले. पुढें '५० त संस्कृत कॉलेजांत संस्कृत वाङ्मयाचे विद्यागुरु झाले. रसमायादत्त यांनीं राजीनामा दिल्यावर ईश्वरचंद्र संस्कृत कॉलेजचे सन १८५५ त प्रिन्सिपाल झाले. ज्या विद्यालयांत विद्या मिळाली, त्याच ठिकाणीं प्रिन्सिपाल परांजप्यांप्रमाणें, अध्यक्षस्थान मिळविणें मोठें भूषणास्पद आहे. प्रिन्सिपालचे कामाखरीज त्यांस ४ जिल्ह्यांच्या स्कूल इन्स्पेक्टराचें काम मिळालें. दोन्ही हुद्दे संभाळितां, त्यांस ५०० रु० दरमहा पडे. ते स्वतः फार विद्वान् होते. शिवाय स्वदेशांतील लोक विद्येच्यायोगानें सुबुद्ध व्हावेत, अशी त्यांची उत्कट ईच्छा होती. कामाकाजाची माहिती फार नामी असल्यामुळें विद्याविषयक कित्येक सूचना, वृत्तांत व निबंध शाळाखात्याचे प्रकरणासंबंधानें त्यांनीं फार उत्तम लिहून

ठेविले आहेत. शाळांतील मुलांशीं व खात्यांतील विद्यासेवकांशीं ते फार सभ्यतेनें व ममतेनें वागत. या सर्व गुणांमुळे ईश्वरचंद्र लोक-शिक्षणसूत्रधार होण्यास पूर्ण लायक होते. पण नेटिव कलेक्टरनें दुष्काळांत गरीब प्रजेवरोंवर फाजील ममतेनें वागणें, अगर एज्युकेशन स्कूल इन्स्पेक्टरानें शाळापंतोर्जाशीं नुसतें सभ्यतेनें बोलणें ह्मणजे कलेक्टरा वा इन्स्पेक्टरा आपल्या हातानें दवडणें होय.

असो; ही राजसेवा ईश्वरचंद्रानीं थोडीं वर्षे केल्यावर, सन १८९८च्या अखेरीस, अरेरावी वरिष्ठांशीं न पटल्यामुळे, पुनः नोकरीचा राजीनामा दिला. हा परत घेण्याबद्दल प्रांताधिपतीनीं विनविलें असतांमुद्धां, त्यांनीं आपला झाला निश्चय सोडिला नाही. तथापि अखेरपर्यंत राजपक्षीय विद्याधिकारी विद्यासंबंधीं बाबतींत ईश्वरचंद्राची सल्ला मागत असत. आणि लोककल्याणाकडे नजर पुरवून ते मोठ्या आस्थेनें नेहमीं खरी मसलत देत असत. परमेश्वराच्या मनांतून ईश्वरचंद्रानीं नोकरीपेक्षां अधिक प्रतिष्ठादायक उद्योगांत, व लोकहिताच्या कामांत, विद्या व अनुभव यांहींयुक्त असें आपलें अवशिष्ट आयुष्य घालवावें, व तें केलून त्यांच्या ज्ञानाचा व वयाचा स्वदेशबांधवांस फायदा मिळावा असें होतें. ह्मणूनच त्यांस वेळोवेळीं ताडकन् राजीनामा देऊन टाकण्याची तडफ साधून गेली, व शेवटची परिपक्व अशी उमदीं ३३ वर्षे त्यांनीं अत्यंत पुण्यप्रद अशा देशसेवेत घालविली. सुमारे १७ वर्षे नोकरी, तर पुढें त्यांचे दुष्पट ह्मणजे ३३ वर्षे लोकसेवा, असा पुण्य योग किती पंडितांस साधला असेल बरें! अप्रतिष्ठा होण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला असतां मग त्या ठिकाणीं क्षणभरही न ठरणारा असा पुरुष फक्त ईश्वरचंद्रच. आपला योग्य सन्मान राहत नाही असें भासतांच, या तेजस्वी पुरुषानें लागलाच राजीनामा द्यावा, असा दोनदा प्रकार झाला. नाहीतर पेन्शनची मुदत पार टळून गेली असतांही, केवळ बड्या तनख्याकडे द्रष्टि देऊन, गुलाम-गिरीच्या गटारांत लाथा खात पडणारे, व परदास्थाची सीमा मुद्दाम वाढवून घेण्यासाठीं धडपडणारे, आमचे इकडे काय थंडे शहाणे होऊन गेले ?

ग्रंथरचना.

- इ० स० १८४१ जीवनचरित.
 ४२ वासुदेवचरित.
 ४७ वेतालपंच-
 विंशति.
 ४८ महाभारत.
 ४८ बंगालचा इति-
 हास.
 ५१ उपक्रमणिका-
 व्याकरण.
 ५१ बोधोदय.
 ५४ शकुंतला.
 ५५ विधवाविवाह-
 विचार.
 ५६ वर्णपरिचय
 भाग १. २.
 ” कथामाला.
 ” चरितावलि.
 ५८ सर्वदर्शनसंग्रह.
 ६२ सीतावनवास.
 ६३-६४ { आख्यान
 मंजरी उत्तर
 चरित आं-
 तिविलास.
 (४ तासांत)
 रचिला
 ६६ ऋजुपाठ
 भाग १. २. ३.

ईश्वरचंद्र हे उत्तम ग्रंथकार होते. यांस वंग भाषेचे जनक ह्मणतात. यांना पूर्ववयांत गीर्वाण भाषेत गद्यपद्यरचना करण्याचा छंद होता; पण तो अभ्यास त्यांनी पुढे फारसा वाढविला नाही. मग त्यांनी स्वभाषेच्या शुद्धतेकडे व तिच्या अभिवृद्धीकडेच मुख्यतः लक्ष्य पुरविलें. यांनी देशी भाषेत अनेक ग्रंथ लिहून तीस ऊर्जितकळा आणि ली. त्यांचे हयातीपर्यंत व मागाहून देखील पुष्कळ चांगले ग्रंथकार झाले. पण ईश्वरचंद्र यांचा लेखन-कलेंत पहिला मान अद्यापि अबाधित कायम आहे. यांनी रचिलेल्या विविध ग्रंथांत 'वासुदेवचरित,' 'विधवाविवाह' व 'सीतावनवास' हे ग्रंथ फार सुंदर साधले आहेत; त्यांतही 'विधवाविवाह' पुस्तकाची योग्यता विशेष आहे.

राजाराम, मोहनराय, अक्षय कुमारदत्त, वंकिमचंद्र चाटर्जी वगैरे गद्यग्रंथकार नामांकित होऊन गेले. पण लोकांची धारणा-शक्ति, अभिरुचि इत्यादि गोष्टी ध्यानांत वागवून, लोकोपयोगी सुबोध ग्रंथ रचिले असे विद्या-

पुनर्विवाहप्रवृत्तकाचा वृत्तांत.

६९ मिघदूत राम-
राज्याभिषेक.

७१ बहुविवाह
विचार.

७२ " पुरवणी.
मुग्धबोध (बं.
सं. व्याकरण)
व्याकरणकौमदी.

संस्कृतभाषा प्रस्ताव
कादंबरी.

वाल्मिकीरामायण.

सागरांनींच. वंगाली वाङ्मयाच्या
वृत्तीवर त्यांनी ३० वर्षे मोठ्या
थाटांत काढिलीं. त्यांचें एकट्या
पुस्तकविक्रीच्या बाबीचें उत्पन्न
दरमहा तीन ते चार हजार रुपये-
पर्यंत येत असे.

हा वृत्तांत लिहिण्याचा हेतु.

चरित्रनायकाच्या ज्या पराक्रमासुळें लेखकास हा वृत्तांत लिहिण्याची प्रेरणा झाली, तो येथपर्यंत वर्णिलेला बुद्धिपराक्रम नव्हे; किंवा राजसेवातत्परता नव्हे. वृत्तांत लिहिण्यास इतक्या दूरच्या प्रांतांतील मनुष्याची जी निवड केली, ती त्याच्या नुसत्या बुद्धिवैभवास भुलून नव्हे. कारण, प्रत्यक्ष विद्यादेवी ज्यांना प्रसन्न — साक्षात् सरस्वती ज्यांच्या जिह्वांशी वास करित होती— असे सुधारकबृहस्पति इकडे महाराष्ट्रांत काय थोडे होऊन गेले? पण कष्टार्जित विद्येचें आणि विद्यार्जित द्रव्याचें एकानें तरी चिज करून दाखविलें काय?

३ ईश्वरचंद्राची आई भगवतीदेवी फार दयाळु होती. स्वतः जातीनें अन्न शिजवून गोरगरीबांना आपल्या हातानें वाढून देणें, भिकाऱ्यांना चिरगुट पांघरूण वाटणें, इत्यादि तिच्या नित्यपरिपाठांतल्या गोष्टी पडून गेल्या होत्या. हीच दयाबुद्धि अतिशय वाढत्या प्रमाणावर ईश्वरचंद्रास, भगवती देवीकडून, प्राप्त झाली होती. ती इतकी की, वंगाल्यांतील अखिल कंगाल लोक ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांस दयासागर ह्मणत असत. विद्येच्या जोरावर जेवढा वित्तविषय जोडिला, तेवढा सर्व परोपकाराच्या कामास लाविला. दयाबुद्धीच्या प्रभावामुळें, हीं मायलेक सर्वास सारखीं प्रिय झालीं. ह्यांनीं पुढील वयांत मिळविलेला सर्व पैसा गरीब लोकांवर उपकार करण्यांत पार खलास केला, येवढेंच नव्हे, तर प्रसंगीं त्यांस ऋण काढावें लागे, व तदनुषंगिक अपमानही सहन करावा लागे; तरी पण मरे तागायत त्यांनीं परोपकार टाकिला नाहीं.

पुनर्विवाहकार्योत्तेजक गोष्ठी.

बंगाल्यांतील सुप्रसिद्ध सुधारक राजा राममोहनराय यांनी सतीची— ह्यणजे मृतपतीच्या चितेवर त्याचे पत्नीने क्रव्यादाग्नीच्या ज्वाळेली स्वतःचा बळी देण्याची—अमानुष चाल बंद केली. त्याप्रमाणेच ईश्वरचंद्र यांनी, असंमत वैधव्यानलांत विधवा मुलींना आजन्म होरपळत पडू देण्याची दुष्ट चाल काढून टाकून, तिच्या ऐवजीं बालविधवांचा पुनर्विवाह करण्याची नवीन, सुरेख चांगली चाल घालून दिली. ईश्वरचंद्र अंतःकरणाचे भारी मवाळ व कनवाळु असल्यामुळे, विधवांचीं विविध दुःखें त्यांच्याच्यानें बिलकुल पाहवेनात. आपल्या बायकामुलांच्या सोयीसाठीं, विधवाभगिनींना निरंतर यातना भोगीत ठेवणें त्यांना मुळीं स्वपेना. विधवांच्या हाळअपेष्टा त्यांच्या दृष्टीस पडल्या कीं, त्यांचा जीव कसा माशासारखा तळमळे. ह्या जगांत साधारणतः असा प्रकार आढळतो कीं, ज्याला त्याला आपल्या पोळीवर तूप हवें असतें; दुसरा परका माणूस कोरडी कां खाईना, किंवा त्यास मुळींच न मिळेना; परका उपाशीं मेला तर याचें काय गेलें? परदुःख शीतल आहे. पण अशी विद्यासागरांची गोष्ट नव्हती. ते ‘ परदुःखेन दुःखित ’ होऊन विव्दळत, जणू काय, त्यांनाच खुद्द दुःखाच्या वेदना होत आहेत. ही विधवांविषयींची कीव अगदीं लहान वयांतच त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाली होती, अशाबद्दल तीन चार आख्यायिका आहेत, त्या येथें कथन करितों.

१ ली गोष्ट. वीरसिंह येथें त्यांच्या गांवीं त्यांची एक खेळगडीण होती. ही त्यांची फार आवडती मैत्रिण होती. पुढें हे थोडेसे मोठे झाल्यावर कल्कत्यास संस्कृत कालेजांत शिकावयास गेले. नंतर मुद्दीमध्ये एका खेपेस आपले वीरसिंह गांवीं परत आले; तों त्यांस

समजलें कीं, आपल्या प्रिय सोबतीणीचें लग्न झालें. परंतु थोड्याच दिवसांनीं तिचा पति मरण पावला, आणि ती गतभर्तृका झाली. ही बातमी ऐकून त्यांस अतिशय दुःख झालें. ते तसेच ताबडतोब तिच्या विन्हाडीं तिची भेट घेण्यास निघाले. तेथें त्यांस कळलें कीं, या बालविधवेनें निरशन केलें आहे. कां तर त्या दिवशीं एकादशी पडली होती. येवढ्या लहान वयांत वैधव्य व तत्संबंधी उपास तापास त्या अनाथ पोरीच्या पाठीमागे एव्हांपासून लागलेले पाहून ईश्वरचंद्रास कसेसेच झालें. त्यांस पोटांतून भडभडून आलें, त्यांस जें दुःख झालें तें सांगतां पुरवत नाही. तेव्हां त्यांनीं तेथेंच तत्क्षणींच ह्या दुःखाचे निवारणार्थ स्वतःचा देह शिजवायाचा असा दृढ निश्चय केला. या वेळीं यांचें वय अवघे १३।१४ वर्षांचें होतें. येवढ्या लहान वयांत खुद्द विधवांनादेखील त्यांच्या स्वतःच्या दुःखाची कल्पना असेल नसेल. तेव्हां इतक्या अल्प वयामध्ये ईश्वरचंद्राला दीन विधवांची करुणा येणें ही ईश्वराचीच करुणी झटली पाहिजे.

२ री गोष्ट. ईश्वरचंद्र संस्कृत कॉलेजांत विद्यार्थी होते. त्या वेळीं त्यांच्या एका विद्यागुरूची गृहिणी मरण पावली. तेव्हां गुरूंनीं गतानुगतिक रीतीस अनुसरून आपला दुसरा विवाह केला. बरें, करून केला, तो तरी एखादी साधारण सुशिक्षित व प्रौढ मुलगी पाहून करावा, पण तेंमुद्धां पत्करलें नाहीं; तर लखलखीत चांगली नात शोभेल, अशा अगदीं अल्पवयस्क परकराबरोबर! असल्या विवाहांत वधूवरांच्या वयांत अंतर अतोनात राहिल्यानें, वधू एक तर अल्पायुषी तरी झाली पाहिजे, हलगजे तिला सौभाग्यपणीं मरण येऊन जुन्या समजुतीप्रमाणें तिचें सोने तरी व्हावयास पाहिजे, नाहींतर तिला हटकून विधवा तरी झालें पाहिजे, तिसरी धडगत नाहीं! गुरु मजकुरांच्या प्रकरणीं असा प्रकार झाला कीं, त्यांनीं यमाजीभास्करांचें घर गाठिलें, व आपल्या लहानग्या लाडक्या स्त्रिस विधवा करून ठेविलें. विद्यालयांतील गुरूंची खासगी वागण्याची तऱ्हा कशी असते, या गोष्ठी-

कडे यच्चयावत् छात्रवर्गाची स्वभावतःच सकौतुक दृष्टि असते, मात्र गुरु या गोष्टीचा धाक बाळगीत नाहीत हा प्रकार वेगळा. हेच विद्यार्थी जरा धिटकुले असल्यास आपसांत असल्या गुरूंची गप्पागोष्टींत कुचेष्टा करण्यास आणि टर उडविण्यास चुकत नाहीत. आणि ते कष्टे सुधारणाभक्त असल्यास पत्रपुस्तकद्वारे त्यांजवर कडक टीका करण्यास काडीमात्र कमी करीत नाहीत. पण हे एकमार्गी पुस्तककीटकांचे काम नव्हे. ह्याला चांगला अष्टपैलू चेला लागतो. गुरूंच्या असल्या बाप्कळ कृतींतील ठळक चूक त्यांनी आपण होऊन स्वसंतोषाने जरी उपपत्तिपूर्वक कबूल केली नाही, तरी ती गाढवाएवढी ढोवळ चूक ते आयतीच आपले मृतशरीरास अग्निसंस्कार करवून घेऊन, व स्वस्त्रीच्या जिवंत शरीराच्या शिरोभागास नापित-क्षुरासंस्कार करवून प्रयोगद्वारा सिद्ध करून देतात. तेव्हां बालविधवा ह्यणजे थेरड्यांच्या गाढवपणाच्या स्वयंस्मारकाचा चालता बोलता पुतळाच होय असे मानण्यास काय हरकत आहे? मरणानंतर जर हे गाढव पिशाचाचा जन्म घेऊन, आपल्या प्रियपत्नीची स्थिति पहातील तर त्यांना सारा तमाशा दृष्टीस पडेल. घरांत सर्व स्थिति अनुकूल असून स्वस्त्रीला एकेवेळ अन्न आणि नेसण्यास एकच एक जाडेंभरडें बल्ल, व तेंही कळाहीन. दागिन्याचे तर नांवमुद्धां नाही. तिने सदासर्वदा परक्याचे कष्ट करावेत, व त्याबद्दल बक्षीस ह्यणून सरसकट सगळ्यांनी खांडगळी शिव्या घाव्यात. फुकटचा मुखाचा शब्दही नाही. प्रत्येक गोष्टीवर सत्ता असून, कोणत्याही गोष्टीवर काडीचीही सत्ता नाही. तेव्हां उरली स्वाधीनची गोष्ट येवढीच की, पूर्वजन्मीच्या पापांची आठवण काढून, गुडघ्यांत डोकें अडकवून, कोणास नकळत, डोक्यांतून टिपें गाळीत, दुर्दैवाची कहाणी गात बसावे. तात्पर्य, अशा स्थितींत या पिशाचास आपली पूर्वाश्रमीची पत्नी जिवंतपणीच हडळ झालेली दृष्टीस पडल्यावांचून रहाणार नाही. पिशाच झाला ह्यणून काय झाले? त्यास काय बरे वाटेल? असली अगंगळ अवस्था पाहून त्याला काय संतोष होईल? मुळीच नाही. स्वपत्नीने आपले पश्चात् पुनर्विवाह करून सुखाने

कालक्रमणा करावी, असा सुविचार जरी न सुचला, व मृत्युपत्रांत ही गोष्ट, अगर वपननिषेधादि मजकूर यद्यपि नमुद्र न केला, तरी ती सुस्थितीत असावी, तिला खाण्यापिण्याची, वस्त्रप्रावरणाची आणि अनुकूल तेवढ्या दागिन्यांची वाण न पडावी येवढे हे खास वाटेल. कारण पिशाच झाला तरी तो कांहीं मळमूत्र भक्षण करीत नाही. त्यास साधारणपणे अर्पण होत असलेल्या स्वादिष्ट पदार्थांवरून त्याची आवडनिवड जन्मांतराने पालटली, असे कोठे आढळांत येत नाही. अस्तु; जेव्हां गुरूंचे दुसरे लग्न लहान मुलीशी झाले, तेव्हांच ईश्वरचंद्रास अत्यंत खेद झाला होता. कारण ते एकमार्गी अजागळ गरीब विद्यार्थी नव्हते. तर सुधारणाप्रिय, सुशिक्षित तरुण विद्यार्थ्यांत त्यांची अग्रत्वाने गणना होती. व जेव्हां हीच मुलगी-गुरुपत्नी-विधवा झालेली त्यांनी आपल्या डोळ्यांनी पाहिली, तेव्हां त्यांचे दुःखावेगास पारावर नाहीसा झाला. ते एकसारखे डोळ्यांतून अश्रू ढाळू लागले. त्यांच्या कोंवळ्या व दयाळु अंतःकरणास मुकाट्याने स्वस्थपणी हे दुःख पहाणे सहन होईना. पुष्कळ लोक दुःखे गिळून टाकतात व पुढील प्राप्तक्रमास लागतात. कसे, त्यांनाच ठाऊक; + पण तसे ईश्वरचंद्राच्याने घडेना. तेव्हां ह्या दुःखांचा प्रतीकार करावयाचाच असा त्यांनी कृतसंकल्प केला.

गोष्ट ३री. ईश्वरचंद्र कलकत्ता येथे संस्कृत विद्यालयांत विद्यार्थी असतांना, असेच एकवेळ सुट्टीच्या दिवसांत, आपल्या वीरसिंह गांवी गेले. तो त्यांस समजले की, एका बाळबोध भिक्षुक घराण्यातील बाळपणीच विधवा झालेल्या कोणा बाईला एका अधम व पाजी नरपशूची कुपंगत लागून ती विघडली, तिचे वांकडे पाऊल पडले; तो नामानिराळा राहिला, तो नराधम अजीवाद सुटला. पण बाई मुद्देमाल सांपडली. ह्या खराब सोबत्यापासून बाईस असा फायदा झाला की, नवस न करितां, सोन्यासारखे लेंकरुं होण्याचा अनायासे योग जुळून

+ दुःखे गट्ट करण्याची, व नाही त्या हालअपेष्टा सातून घेण्याची, एकंदर ब्राह्मण स्त्रीपुरुषांना पूर्वापासून खोडच लागून गेली आहे असे द्वाणावे लागते. उपाय काढील तो पापी, दुराचारी व धर्मद्रोही.

आला; ही विधवा बाई गरोदर राहिली. देवाची करणी तरी किती विचित्र! ज्या सुवासिनी स्त्रिया वडापिंपळांचे पार झिजवितात, देवादिकांस प्रदक्षिणांच्या लाखोल्या घालितात, नाही त्या देवतांना नाही तसले नवस करितात, त्या सौभाग्य बायांचे गाऱ्हाणे देव मुळींच ऐकत नाही. आणि विधवात्रायांना लोकलज्जेस्तव मूल नको असते, पण त्यांचे वाकडे पाऊल पडण्याची जणू वाटच काय पहात असतो. पाप घडण्याचा उशीर की, त्यांना प्रायश्चित्त हे हटकून टेवलेले. जिला मूल नको असते, तिला देव आदरून देतो. मग ती गर्भ नष्ट करण्याचे औषधोपाय चिंतीत असते. तरी देव ऐकत नाही. अस्तु; पूर्वोक्त विधवाबाई जेव्हां गरोदर राहिली, तेव्हां तिने वैद्यशास्त्रोक्त रीतीप्रमाणे गर्भपात करण्याची पुष्कळ औषधे घेतली, पण गुण पडला नाही. सरतेशेवटीं बाई बाळंत झाली, पुत्ररत्न प्रसवली; पण काय उपयोग? चोरीचा माल. याची काय वाट लावावी, याचे तिला फार भय पडले. मोठी चिंता प्राप्त झाली. मग अंमळ विचार केल्यावर कांहीं वेळाने ती मागीलदारी परसांतील वागेत गेली. तेथे अगदीं एकीकडे, कोपण्यांत, कोणाला न कळत, आपल्या पोटच्या गोळ्याचा गळा दावून तिने त्याचा प्राण घेतला. काय हे क्रूर राक्षसिणीचे कृत्य!

गोष्ट ४ थी. लहानपणीं संस्कृत पाठशाळेंत शिकत असतांना, विधवापुनर्विवाहप्रतिबंधाचे दुष्परिणाम अनेक वेळां त्यांचे दृष्टीस पडले. पण कार्यारंभ झाला नाही. ही फक्त पुढल्या कामाची सामग्री झाली येवढे ह्मणतां येईल. त्यांच्या मातोश्रीने जेव्हां प्रोत्साहन दिले, तेव्हां कोठे पुनर्विवाह प्रश्नाच्या संस्थापनेला खरा प्रारंभ झाला. तो प्रकार फार चित्तवेधक आहे. एकदा कोणी एक अतिशय अल्पवयस्क विधवा मुलगी श्रीमती मातोश्री भगवती देवी इच्याकडे कांहीं कामानिमित्त आली. देवी माजघरांत होती. ओसरीवर ईश्वरचंद्र व त्यांचे वडील बंधोपाध्याय ठाकूरदास असे उभयतां पिता-पुत्र बोलत बसले होते. . देवीकडे आलेल्या विधवा बालिकेचे काम

संपल्यावर ती तेथून निघून आपल्या घरी परत गेली. पण तिची ती करुणा आणणारी, व दगडाससुद्धां पाझर फोडणारी, अशी दीन व उदास मूर्ति भगवती देवीच्या अंतःकरणांतून गेली नाही. त्या पोरिचें तें पांढरें फटफटीत कपाळ व तो बुच्चा गळा पाहिलेला आठवून देवीला फार वाईट वाटलें. तिच्या डोळ्यांस खळकन् पाणी आलें. ती तशीच ओसरीच्या दाराशी आली, व ईश्वरचंद्रास ह्मणाली—“ हे ईश्वरा, तूं संस्कृत पुष्कळ शिकला आहेस, शास्त्रपुराणांत चांगला जाणता आहेस, व वेदविद्येत मोठा निपुण आहेस, असा तुझा सर्वत्र भारी लौकिक ऐकितें. पण कायरे, आपल्या शास्त्रांत येवढ्या लहान वयाच्या विधवा मुलींच्या पुनर्लाला तुला आजपर्यंत कोठें कसला सुद्धां आधार सांपडला नाही काय? आपलें पूर्वीचें ऋषिमंडळ फार दयाळु होतें. स्मृतिशास्त्रकर्ता मुनिवर्ग अतिशय न्यायी व निःपक्षपाती होता. तेव्हां त्यांनीं धर्मशास्त्रांत बालविधवांविषयीं मात्र पक्षपात केला असेल, हें मुळींच संभवत नाही असें मला निदान वाटतें. ” आपल्या प्रिय व परमपूज्य मातोश्रीच्या प्रश्नाचा रोंख लक्षांत घेऊन, व दीन विधवांची अत्यंत हीन स्थिति ध्यानांत आणून, आणि मातोश्री भगवती देवीची आज्ञा शिरसाबंध करून, विद्यासागरांनीं प्रतिज्ञा केली कीं, आतां कंबर बांधून, डोळे नीट उघडून, पराकाष्ठेची काळजी घेऊन, शास्त्र-शोधन करावयाचें; तोंपर्यंत विश्रांति ह्मणून कसली ती बिलकुल घ्यावयाची नाही. असा ह्या साधु पुरुषानें, ह्या मातृभक्तानें, आणि गत-भतृकांच्या ह्या कट्ट्या कैवाण्यानें दृढ निश्चय केला. ‘ निश्चयाचें बळ ’ तुका ह्मणें ‘ तेंचि फळ. ’

पुनर्विवाहशास्त्रशोधन.

कोणती एखादी गोष्ट नवीन चालू करावयाची तर ती सशस्त्र आहे की नाही, हे पहावयास हवे. कारण विद्यासागर ज्या मनुत जन्मले होते, तो 'मनःपूतं समाचरेत्' या वाक्याच्या निवळ शुद्धार्थावर चालणाऱ्यांना चांगलासा अनुकूल नव्हता, व पुष्कळांशी अद्याप नाहीही. शास्त्राधार सांपडल्यावांचून कोणतीही गोष्ट अमलांत आणणे किंवा नुसती ती बोलून दाखविणेसुद्धां गैर आहे, असा ईश्वरचंद्राचा पूर्ण समज होता. धर्मशास्त्राला वेळ पडल्यास धाव्यावर बसविणारांपैकी ते मुळीच नव्हते. कारण ते कसे झाले तरी पुराण्यापद्धतीने पाठशाळेत शिकलेले शास्त्री होते. धर्मशास्त्रांविरुद्ध कांहीं गोष्ट करावयाची त्यांस विलकुळ खपत नसे. पण धर्मात असून, व्यवहारांत नसल्यास, नवी रुढि पडण्यास सिद्ध असत, येवढेच. ह्यणजे "यद्यपिशुद्धं लोकविरुद्धं नाकरणीयं नाचरणीयम्" या वावा-वाक्यास मान डोलावून तदनुसार वर्तन करणारे नव्हते. एवंच जुने व नवे यांचे ते अद्वितीय प्रामाणिक व यथाभाग मिश्रण होते. शास्त्राधार सांपडल्यावर मग कोणास भीक घालणारे नव्हते; व घातलीही नाही. नाही नाही तसला छळ सोसला, सर्वस्व विधवापुनः संस्काराच्या पायी स्वाहा केले, खेरीज डोक्यावर परक्यांचे ऋण करून घेतले, कित्येकदा स्वतःचा प्यारा जीवही धोक्यांत घालून घेतला, पण सत्य व धर्मशास्त्र सोडिले नाही. अंगांत बाणलेल्या धर्मबळामुळे, ते सर्व अरिष्टांतून पार पडले व एकाकी सगळ्या दुनियेला भारी झाले. तात्पर्य, यद्यपि विधवांची दीनावस्था पाहून यांचा जीव कळवळला, तथापि शास्त्राधार सांपडेपर्यंत, या अप्रिय विषयांची त्यांनीं अवेळीं लोकांत उतावीळपणे गोष्ट काढिली नाही, अगर कधी निष्कारण चर्चा केली नाही; किंवा नुसते आपले अनुकूल मत आहे, असेही तोंडावाटे उच्चारिले नाही.

यानंतर ईश्वरचंद्र धर्मशास्त्रे शोधण्याच्या उद्योगास लागले. हिंदुधर्मशास्त्रसंबंधी सर्व स्मृति संहिता पहात असतांना, त्यांना या वेळीं, भोजनासमुद्धां फुरसत होऊं नये. या समयास ते रात्रंदिवस धर्मपुस्तके चाळण्यांत चूर असत. संस्कृत विद्यालयाचे समोरच, शामचरणबाबुजींच्या घरी बहुधा ते रात्रीचा फराळ करीत, व शाळे-शेजारीच त्यांचे स्नेही राजकृष्ण बंधोपाध्याय * यांचे येथे नित्य दुपारचे भोजन उरक्रीत. विधवा-विवाहास शास्त्राधार शोधून काढण्याचे त्यांस इतके अपरिमित वेड लागले होते कीं, ते विद्यालयांतून कधीं घरीं गेले नाहींत. विद्यालयांतील खोलींतच पडावे, पण शास्त्रचिंतनामुळे कधीं धडपणीं पुरता डोळाही लागूं नये. शाळेच्या शेजारीच स्नेहाचे घरीं जेवणखाण आटपून घ्यावे, परंतु कधीं अन्नाची रुचि कळूं नये. असा एकसारखा शास्त्रविद्येचा निदिध्यास लागून राहिला होता. बरे, हा क्रम एक दिवस नव्हे दोन दिवस नव्हे, तर अहोरात्र महिनेच्या महिने अव्याहत चालू होता. स्वार्थासाठीं विद्याभ्यास केलेल्या विद्यार्थ्यांचीं-- किंवा पोटाथ्यांचीं--उदाहरणे पुष्कळ ठाऊक आहेत. पण केवळ परोपकारार्थ, मातोश्रीच्या शब्दास मान देऊन, असा अविश्रांत शास्त्रव्यासंग केल्याचे उदाहरण दुसरे क्वचित्च आढळेल. पोकळ लौकिकासाठीं धडपडणाऱ्या कांहीं दांभिकांनींही पुस्तके चाळण्याचा खटाटोप केला आहे, पण ते किती झाले तरी पर्यायानें, स्वार्थकोटींतच येणार; पण उपहास होणार, लोक खास छळ करणार, हे भविष्य पक्केपणीं ठाऊक असतांना फक्त दीन वर्गाच्या दैन्यनिवारणार्थ, व्यर्थ पतितांच्या उद्धारार्थ, संकटग्रस्तांच्या मोक्षार्थ, अहोरात्र परिश्रम घेणारा प्राणी निराळा मिळणें मुष्कील आहे.

* हे सांप्रत वैठे पगुरी आहेत. हे संस्कृत भाषेचे गुरु होते. व कांहीं काळ "विद्यासागर विधवाविवाह समिति" नामक पुनर्विवाह संस्थेचे अध्यक्ष होते.

शास्त्राधार सांपडला.

याप्रमाणें पुष्कळ दिवसपर्यंत, जवळजवळ दोन वर्षे, अतिशय श्रम आणि पराकाष्ठेचे कष्ट घेतल्यानंतर, एके दिवशीं रात्रीच्या समयीं २।१० चे सुमारास अकस्मात् त्यांस अत्यानंद होऊन एकाएकीं त्यांनीं ताडकन् उडी मारिली; व सहर्ष अवचित मोठ्या स्वरांनं ह्मणाले “ सांपडला, सांपडला, शास्त्राधार सांपडला !! ” येवढा विलक्षण हर्ष होण्याचें कारण काय, अशी सहजच जिज्ञासा उत्पन्न होते. हा शास्त्राधार ह्मणजे खाली लिहिलेले पराशरसंहितेंतील तीन श्लोक होत. हे त्या संहितेच्या चवथ्या अध्यायाचे शेवटीं दिले आहेत. या श्लोकत्रयींत विधवा-धर्म नीट पद्धतवार, ह्मणजे आपत्तींचा यथान्याय क्रम लावून वर्णिला आहे. पहिल्या प्रथम पुनर्विवाह, मग ब्रह्मचर्य व अखेरीस सहगमन. हा क्रम वाचून जुन्यांच्या तळव्याची आग मस्तकास जावयाची.

* नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' ॥

मृते भर्तारि या नारी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

तिस्रः कोट्यर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।

तावत्कालं वसेत् स्वर्गं भर्तारं याऽनुगच्छति ॥

ह्या रात्रीं सदरहू श्लोक सांपडल्यानंतर मग त्यांस अर्थात्च निद्रा आली नाहीं. त्यांनींही बाकी उरलेली सारी रात्र पराशरस्मृतींत सांपडलेल्या ह्या संस्कृत वचनांचें, सर्वांना साग्र नीट समजेल, व सत्यास

* पत्यौ क्लीबेच पतिते नष्टे प्रव्रजिते मृते असा पाठ घातला असतां आपत्तींचा उत्तम क्रम लागतो, व दोन्हीं चरणांचे शेवटीं यमकही सारखें जुळतें.

साकीछंद

१ पती हरवला, मरण पावला, कीं, बैरागी बनला,

षट्-पतित कीं हो, तरि अनुमति पुनर्विवाहा छीला १००

घोरपडे प्रकाशित 'विधवांचीं दुःखे'

साजेल, असे सुबोध बंगाली भाषांतर करण्यांत घालविली. पुनर्विवाह-शास्त्रसंग्रहाचा ही श्लोकत्रयी मूळ पाया होय. बंगाल प्रांतांत मग जे पुनर्विवाहाविषयी अनेकवेळा वाद झाले, त्यांची सर्व मदार ईश्वरचंद्रांनी शोधून काढिलेल्या या श्लोकत्रयीवर होती. ”

“ वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ” या न्यायाने पुढे विचाराअंती व शोधाअंती तत्संबंधी विविध धर्मवचने क्रमाक्रमाने उपलब्ध होत गेलीं. शोध करण्याचा सतत प्रयत्न केला असतां, अबाधित सत्येच आणि नीतिन्यायतत्त्वेच आमच्या तत्त्ववेत्त्या मुनींच्या स्मृतिग्रंथांत पुष्कळ सांपडण्याजोगती आहेत असे हे प्रमेय पुनर्विवाहकोळसामाच्या कृतीवरून सर्व जगास कळून आले. पंजाब, संयुक्तप्रांत, गुजराथ, ब्रह्मड, मध्यप्रांत, महाराष्ट्र, कर्नाटक, मद्रास इत्यादि प्रांतांतसुद्धां मग जी पुनर्विवाहाची चर्चा झाली, ती सारी ईश्वरचंद्रांनी शोधिलेल्या आधारांवरच. आतां प्रांतोप्रांतींच्या कित्येक पंडितांनी त्यांत यथाशक्ति थोडीबहुत भर घातली असेल, पण ती “ यथाशक्ति ” च. कारण, ईश्वरचंद्रासारखी बुद्धि त्यांज-सारखा विद्याव्यासंग, अविश्रांत परिश्रम, अपरिमित शास्त्रग्रंथसंग्रह, व सगळ्यांत विशेष गोष्ट या विषयाविषयी त्यांची स्वतःची अत्यंत कळकळीची भक्ति आणि ह्या सर्वांवर कळस मातापितरांचा या सत्कार्या-बद्दल पूर्ण आशीर्वाद—इतकी उत्कृष्ट सामग्री ईश्वरचंद्राखेरीज आज तागायत कोणासही अनुकूल झाली नाही. सदय व मुज्ञ सरकार, किंवा कोणी सधन सावकार कधींकाळीं बक्षीस लावील तेव्हां विद्याटवीत तत्त्व शोध-नार्थ भ्रमण करण्याची कोणास स्फूर्ति झाल्यास व्हावयाची ! अस्तु, तेव्हां दौलतीची किंवा लौकिकाची अपेक्षा न करितां, पंडित ईश्वरचंद्र यांनी या विषयाबाबत केवळ धर्म ह्मणून जी ग्रंथरचना केली, ती अद्यापि अद्वितीय आहे. ह्या त्यांच्या परोकारकृतीस अजून तोड मिळत नाही.

५ सुमारे ३५ वर्षांपूर्वी पुणे येथे श्री शंकराचार्यांसन्निध त्यांचे अध्यक्षतेखाली झालेल्या लेखी वादप्रतिवादास ‘ नष्टे मृते ’ पासूनच प्रारंभ झाला ; व याचाच एक-सारखा कास चालला होता.

शास्त्रप्रकाशनाची परवानगी.

पराशरस्मृत्यंतर्गत पुनर्विवाहविधायक श्लोकत्रयीवर ईश्वरचंद्र येऊन पोहोचतांच, ही त्रयी पुनर्विवाहास पूर्णपणे अनुकूल, अगदी अखंडणीय व स्वहेतूस सुरेख पुष्टि देणारी आहे, अशी त्यांची जी एकदम खात्री झाली व जो एक वेळ ग्रह होऊन बसला तो शेवटपर्यंत दृढ झाला. तो पुढे शास्त्रचर्चेतही पालटला नाही. त्यांनी ती सारी रात्र या तीन श्लोकांचे बंगाली भाषांतर करण्यांत घालविली; व हे जेव्हां त्यांच्या मनाजोगते वठले, तेव्हां त्यांनी ते लोकांत प्रसिद्ध करण्याचा विचार केला. तरी पण लोकविरुद्ध गोष्ट त्यांस मातापितरांच्या संमतीवांचून करावीशी वाटेना. आईवापांच्या आज्ञेत वागणे, त्यांचा सन्मान राखणे, त्यांची आवडनिवड पाहून वर्तन ठेवणे; इत्यादि कर्तव्यकर्मांची ईश्वरचंद्रास जात्याच मोठी आवड असे; व तदनुसार ते सदोदित वागतही असत. तेव्हां आपल्या नित्यपरिपाठाप्रमाणे त्यांनी पित्याची भेट घेतली. या भेटीचा प्रसंग खाली संवादरूपाने वर्णिला आहे:--

पंडित ईश्वरचंद्र— पिताजी, विधवापुनर्विवाहविधायक असा हा निबंध-ग्रंथ मी तयार केला आहे. व मी आपल्या मतांच्या समर्थनार्थ धर्मशास्त्रांतील प्रमाणवचने उतरून घेतली आहेत. परंतु हा मजकूर आपण साद्यंत ऐकून घेऊन, पसंत केल्यावांचून तो मला प्रसिद्ध करितां येत नाही; कारण, आपल्या इच्छेविरुद्ध वर्तन करून, आपले मन दुखवावे, हे माझ्या हातून कधीहि घडणार नाही.

बंधोपाध्याय ठाकूरदास— पण, समज, जर हे पुस्तक मला आवडले नाही, तर तू त्याचे मग काय करणार ?

पंडित ईश्वरचंद्र— हे पुस्तक आपल्यास नच रुचले, तर आपण ह्यात आहांत तोंपर्यंत मी ते प्रसिद्ध करणार नाही. कांहीं एक

गडबड न करितां स्वस्थ वसेन; मात्र, आपल्या पश्चात् मला जसे योग्य व गोड दिसेल तसे मी करीन.

ठाकूरदास---बरे तर फार उत्तम, उद्या मी तुझा सर्व निबंध ऐकून घेईन, आणि नंतर मी आपला अभिप्राय तुला कळवीन.

ईश्वरचंद्रांनी ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीं आपला लेख वडिलांस वाचून दाखविला. मग ठाकूरदासांनी शेवटीं मुलास पुसले, “ तू जें काय ह्या निबंधांत विषयनिरूपण केलें आहेस, तें सर्व यच्चयावत् आपल्या हिंदुधर्मशास्त्रास धरून आहे असें तुझी मनोदेवता तुला सांगते काय ? ”

‘ होय, होय. त्याबद्दल तिळमात्र संशय नाही. मी जें लिहिलें आहे तें सर्व अक्षरशः खरें आहे. यांत सत्याचा बिलकुल अपलाप केला नाही, हें आपले पाय स्मरून मी सांगतो. ’

ठाकूरदास—तुझी जर शास्त्राबद्दलची खरोखरच खात्री असेल, तर मग माझे कांहीं ह्मणणें नाही, तुझा स्तुत्य उद्योग खुशाल झपाट्यानें चालूंदे. माझी कांहीं एक आडकाठी नाही.

वडिलांची संमति मिळाल्यानंतर, ईश्वरचंद्र आपल्या मातोश्रीकडे गेले, व तीस ह्मणाले ‘ आई, तुला धर्मशास्त्राचें ज्ञान असण्याचा अर्थात्च संभव नाही. तुला शास्त्रार्थ कोठून ठाऊक असणार ? पाहिलास हा निबंध ? यांत मी पुनर्विवाह हा संस्कार धर्मशास्त्रसंमत आहे, असें सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. तथापि विधवांचें फिरून लग्न होणें हें प्रशस्त आहे, असें जर तुला वाटत असेल, तर हा निबंध मी छापून प्रसिद्ध करीन, दरम्यान करणार नाही. ’

आई—माझी काडीमात्र हरकत नाही, येवढेंच नव्हे, तर ही गोष्ट पुनः सुरू होणें अगदीं अवश्य आहे, असें मागेच मी एकदां तुला सुचविलेंसुद्धां. शिवाय व्हटलेंदेखील कीं, बालविधवांबद्दल शास्त्रांत कांहीं तोड निघेल तर फार बरे होईल. चिचाऱ्या अनाथ पोरींचें नष्टचर्य संपेल

तेव्हां खरें. विधवा सध्या समाजाला फार जड झाल्या आहेत. त्या वापुड्या सान्यांना शत्रुसमान भासतात. प्रत्यक्ष वैन्याचेसुद्धां कोणी हाल माडणार नाहीत, इतके त्यांचे हाल हल्लीं चालले आहेत. लहान मोठ्या यच्चयावत् सर्व विधवा मोठ्या संकटांत असून कंटाळवाण्या आयुष्याचा एकेक दिवस कसा तरी मोठ्या कष्टांनै कंठीत आहेत. अशा विपन्न स्थितींत अनाथ स्त्रियांना ठेऊन, पुरुषांनी मात्र तेवढी यथेच्छ मौज मारणें ह्मणजे केवळ राक्षसी कृत्य आहे; ह्यांत कांहीं मनुष्यपणा होत नाही. तेव्हां चिखलांत रुतलेल्या या दीन गाईचें दैन्यविमोचन करणें, त्यांना संकटांतून सोडवून सुखाच्या वाटेस लावणें अत्यंत इष्ट आहे. आणि आतां तूं निबंधादि खटपट करून, त्या अबलांना सुखी करण्याचा उपाय काढीत आहेस, हें तर फारच उत्तम. हें तुझें परोपकाराचें कृत्य पाहून मला अतिशयित संतोष वाटतो. माझें दूध प्यायल्यासारखें तूं सार्थक करीत आहेस, माझ्या उदरीं जन्मास आल्याचें तूं चीज करीत आहेस, असें मी समजतें^६ तुझ्या ह्या उद्योगास माझें अंतःकरणापासून पूर्ण अनुमोदन आहे; ह्या कामीं हे प्रियवत्सा, माझा तुला पूर्ण आशीर्वाद आहे. अरे, पण संभाळहो अगदींच विसरलें, त्यांच्या कानांवर ही गोष्ट जाऊं देऊं नकोस; कारण, नजाणो ते कदाचित् फाटे फोडतील, व या मंगल कृत्यास विघ्न येईल.

ईश्वरचंद्र—आई, त्याबद्दल तुला तिळमात्र काळजी नको; बावांनीं आधींच आपला रुकार दिला आहे. मी आतां तिकडूनच आलों. त्यांना हा नवीन प्रकार अगदीं मान्य आहे, व त्याप्रमाणें त्यांनीं आपला अनुकूल अभिप्राय पूर्वींच मला स्पष्ट सांगितला आहे.

ही गोष्ट त्यांना संमत आहे हें ऐकून, भगवती देवीस जो आनंद झाला, तो सांगतां पुरवत नाही. ती ह्मणाली ' मग तर फारच

६ ह्या प्रसंगीं ही बंगाली वाई सामाजिक सुधारणेच्या रणांगणांत एखाद्या मराठ्या अथवा रजपुत वीरस्त्रीप्रमाणें उद्गारली असें कोण ह्मणणार नाही?

चांगलें झालें, आतां तुला जें रास्त दिसेल तें बेलाशक कर. त्यांची काय ती भीति होती. त्यांचें जर या कार्यास तुला पाठवळ आहे, तर आतां कसलीच अडचण उरली नाहीं व कोणाचाही धाक बाळगायास नको. आतां विलंब लावूं नकोस, कार्य तडीस पोहोंचीव. '

ह्याप्रमाणें उभयतां मातापितरांची अनुज्ञा आणि आशिर्वाद मिळविल्यानंतर पं० विद्यासागर दुष्ट रुढिराक्षसीचा समूळ नाश करण्याच्या मोहिमेवर निघाले.

३१ ॥ १९१९ ॥

१९१९

विधवाविवाहग्रंथ.

पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी आपला “ विधवाविवाह ” नामक एक लहान ग्रंथ प्रथम बंगाली भाषेत सन १८९९ च्या जानेवारीत छापून प्रसिद्ध केला. त्यासरशी चोहीकडे अतिशय चळवळ उडाली. या निबंधाच्या प्रकाशाने सर्व लोकांच्या अंतःकरणांत लख्ख उजेड पडला. या पुस्तकाने सगळे कलकत्ता शहर अगदी हलवून सोडिले. जुने लोक अज्ञानरूपा निद्रेतून घडपडून उठले. डोळे चोळून पहातात तो पुनर्विवाह. पुराण्या अडाणी मंडळीस हा लेख विद्युत्पात अथवा धरणीकंप इत्यादि अवचित अनर्थाप्रमाणे भासला. विषयाच्या अपूर्वत्वामुळे, येवढी २००० ची दांडगी प्रथमावृत्ति, पण एका आठवड्याचे आंत पार उडाली. ह्या अपरिचित, अप्रिय व शास्त्रविरुद्ध भासलेल्या विषयावरील निबंधासंबंधाने ठिकठिकाणी बरीच कडक टीका झाली. ह्या ग्रंथातील मतांचे खंडणार्थ इतर बंगाली नामांकित विद्वान् शास्त्र्यांनी अनेक निबंध लिहिले. ईश्वरचंद्राच्या कृतीवर चोहीकडून सारखा भडिमार झाला. श्रीक्षेत्र वाराणशी येथील सुमारे बारा महापंडितांनी मिळून गीर्वाणभाषेत एक खंडणपर निबंध लिहिला. परंतु विद्यासागराचा लेख सत्य, नीति, दया, शास्त्रप्रमाण्य इत्यादि गुणांनी ओतप्रोत भरला असल्यामुळे, संबंध ग्रंथातील एका अक्षरालासुद्धा धक्का लागला

७ याचे नांव “ पुनर्विवाहप्रतिषेध ” होय. हा पुराण्या शास्त्रीपंडितांच्या परिपाठाप्रमाणे निव्वळ संस्कृत भाषेत लिहिलेला आहे. ह्या निबंधाचे पुनः ईश्वरचंद्रांनी प्रतिखंडण केल्याचे ठाऊक नाही. पुराण्योचितंडवादी पंडितांशी तंडत बसण्याच्या वेळ्या खुळांत ते पुढे फारसे पडले नाहीत असे दिसते; ह्याच त्यांना निव्वळ कोरड्या वादांपेक्षा अधिक महत्वाच्या गोष्टी करायास सांगडल्या. तथापि आमच्या इकडे पंडित विष्णुशास्त्री यांनी “ विधवोद्वाहविवेक ” नामक साद्यंत संस्कृत ग्रंथरचना करून, वरील वाराणशीस्थ डझन पंडितांचा एकट्या वहादराने फडशा उडविला आहे.

नाहीं. यावेळीं ईश्वरचंद्रांनीं मोठ्या झपाट्यानें काम चालविलें. त्यांनीं विलक्षण परिश्रम केले. त्यांनीं अतोनात यातना सोसल्या. शास्त्रीय ग्रंथांत कोठें आधार सांपडला, ह्मणजे त्याच्या योग्यायोग्यतेविषयीं नीट विचार करण्यांत, आणि नंतर त्याचा मनाजोगता नीट नेटका बंगाली भाषेंत बरोबर अर्थ करण्याच्या कामांत त्यांनीं समग्र रात्रीच्या रात्री घालवाव्यात. इतकी त्यांची पुनर्विवाह विषयावर दृढ भक्ति बसली होती. अंतःकरणास जें एकदा सत्य असें पुर्तेंपणीं भासलें, त्याचा दृढनिश्चयानें व सतत उद्योगानें प्रसार करायाचा, असा त्यांचा जन्म-स्वभावच होता. सबब, यशःप्राप्ति होईपर्यंत त्यांनीं अंगीकृत कार्याचा कधींही पिच्छा सोडिला नाहीं. त्या कामाची त्यांनीं एकसारखी पाठ पुरवावी.

पहिला लेख छापून निघाल्यावर, त्यावरील साऱ्या आक्षेपांचें खंडन ह्मणून, पुढें लवकरच ह्मणजे त्याच सालचे आक्टोबर महिन्यांत, आणखी एक पूरणिका प्रकाशित केली. ह्या पुस्तकांत “ विधवांचीं लग्नें करावीत कीं करूं नयेत ” अशा शिरोलेखाखालीं पुनर्विवाह प्रश्नावर घेतलेल्या आक्षेपांचा साद्यंत विचार केलेला आहे. मूळांत याचीं एकंदर पंचवीस प्रकरणें झालीं आहेत. ह्या लेखामध्ये ईश्वरचंद्रांनीं आपलें ग्रंथरचनेचें अगर चातुर्थ प्रकट केलें आहे. पहिला मूळग्रंथ सरळ व साधा साधला आहे. पण त्यावर लोकांनीं घेतलेल्या शंकांचें जें समाधान केलें आहे, तें मूळापेक्षां फार उत्कृष्ट वठलें आहे. चांगला प्रतिपक्षी भेटल्यावांचून अंगीं खरी वीरश्री चढत नसते, असा साधारण नियम आहे. तदनुसार जेव्हां लेखनसरस्वती ईरेस पडून प्रगट झाली, तेव्हां सर्व प्रतिपक्षिगणांचें यथास्थित कंडन निघालें. प्रस्तुत ग्रंथाची सुरस व चटकदार भाषासरणी, आणि एकंदर विषयाच्या अंगोपागांचें मुद्देसूद यथोचित निरूपण, आणि जात्या शास्त्रीय, अतएव अवघड, अशा विषयाची सुबोध मांडणी, या गोष्टींमुळे या ग्रंथाची सर्वत्र अतिशय वाहवा झाली; व अवघ्या आठ पंधरा दिवसांचे आंतच तीन

हजारांची नवीन दुसरी आवृत्ति हां हां ह्यणतां पार खलास झाली. व याच क्रमानें या जोडगोळीच्या-मूळ निबंध व पुरवणी-यांच्या अनेक आवृत्ती भराभर खपून गेल्या. या विलक्षण खपांचे कारण एक तर विषय नवीन; दुसरें, भाषा गोड; तिसरें, मुद्यांची जुळणी बिनचूक; चौथें, विचारसरणी सप्रमाण आणि प्रामाणिक; पंचवें, भाषा-बालबोध बंगाली. त्यांत शेवटलें कारण मुख्य. विषय धर्मशास्त्रांतला कठिण असून, देशभाषेंत सगळ्यांना समजेल असा स्पष्ट करून दिला. प्रतिपक्ष्यांनी उलट मजकूर लिहावा, पण तो बहुतेक पडला संस्कृत भाषेंत, व हा अर्थात्च सर्वांना समजण्यासारखा नसे. पण विद्यासागर यांचे लेख चांगले बंगालीत लिहिलेले, तेव्हां ते सहज समजण्याजोगते असल्यामुळें, लोक हौसेनें विकत घेऊन वाचूं लागले. लहान मुलांच्या तोंडींदेखील हाच विषय होऊन गेला.

पुनर्विवाहशास्त्रवाद.

एके दिवशीं ईश्वरचंद्र हे राजाराधाकांत देवबहादुर यांचे राजवाख्यांत गेले. ह्या राजेबहादुरांचें हिंदुसमाजांत व तसेंच सरकारांत चांगलें वजन होतें; व सरकारदरबारांत यांस मोठा मानमरातब मिळत असे. तेव्हां अशा बड्या माणसाची सहानुभूति आणि साहाय्य मिळेल तर हें एक मोठेंच कार्य होईल, असा भरंवसा बाळगून ईश्वरचंद्र विद्यासागर त्यांचे भेटास गेले. प्रथमतः त्यांनीं आपले स्नेही आनंदकृष्ण-ह्मणजे राजेबहादुरांचे नातू-यांची सल्ला घेतली, व काय करावें ह्मणून त्यांस पुसलें. परंतु असल्या लोकविरुद्ध सामाजिक अवघड विषयासंबंधानें आपल्या वयोवृद्ध आजोबापाशीं गोष्ट काढण्यास आनंदबाबूस धैर्य होईना. तेव्हां बाबूनीं पंडितजीस अशी पोक्त मसलत दिली कीं, विधवाविवाहग्रंथ पत्रासोबत राजाकडे पाठवून द्यावा. या युक्तीप्रमाणें विद्यासागरांनीं आपला ग्रंथ राजाकडे धाडिला. तो पाहून राजेसाहेबास मोठा संतोष झाला. त्यांनीं विद्यासागरांस बोलावून नेले, व त्यांस ह्मणाले—“पंडितजी आपला ग्रंथ मी समग्र वाचून पाहिला. त्यांतील विषयाची जुळणी चांगली पद्धतशीर आहे. परंतु आम्ही गृहस्थमनुष्य, त्यांत खटलापरिवार मोठा, आम्हांस वाडवडिलांपासून चालत आलेली ओळ सोडून तिचे बाहेर जातां येत नाहीं. खेरीज या विषयाची चर्चा करण्याचा आमच्यांत पराक्रम नाहीं. तथापि आपल्यास मी येवढें आश्वासन देऊन ठेवितों कीं, जर आपली मनीषा असेल तर, एखादा दिवस निश्चित करून, ह्या विषयाचा ऊहापोह करण्याकरितां आपण ठिकठिकाणच्या पंडितांची सभा भरवूं. ह्या ह्मणण्यास विद्यासागरांनीं आपला रुकार दिला. वादाचा दिवस ठरला. नेमिल्या दिवशीं सभेला पुष्कळ पंडित गोळा झाले. मोठ्या कडाक्याचा वादविवाद झाला; पण निर्णय कांहींच झाला नाहीं. विद्यासागराची वाद करण्याची अलौकिक शैली व शहाणपणाचा आणि चतु-

राईचा कोटिक्रम पाहून, राजेवहादुरांस फार समाधान वाटलें. त्यांची तव्येत खुष होऊन, त्यांनी विद्यासागरांस एक बहुमोल शालजोडी बक्षीस दिली.

ही बक्षिसाची खबर सर्व शहरभर होतांच, साऱ्या जुन्या लोकांना भय पडलें. त्यांना वाटलें कीं, राजाराधाकांत हे पुनर्विवाहपक्षास सामील झाले. तेव्हां पुराणमताभिमान्या बाबूंची एक जंगी टोळी राजाकडे गेली. तींतील पुढान्यांनीं राजास पुसलें. ' काय, राजेसाहेब, आपल्या हिंदुजातींत पुनर्विवाहाचा अष्टाचार सुरू करण्याचा आपला विचार आहे कीं काय? कारण तसें नसतें तर विद्यासागरास आपण शाल बहाल केली नसतीत. ' राजेच ते. त्यांनीं मेषपात्री उत्तर दिलें. ' पुनर्विवाहाला आमचें सुळींच मत नाही. आह्मी पडलों गृहस्थभाई. आह्मास शास्त्र काय समजतें? परंतु आह्मी विद्यासागरास बक्षीस दिलें तें केवळ त्यांच्या सयुक्तिक व चतुरस्र कोटिक्रमाबद्दल. तुझांस पाहिजे असल्यास फिरून आणखी एक सभा भरवून त्या प्रश्नाचा पुनः एकवार खल करूं. मग तर कांहीं तुमचें ह्मणणें नाहींना? ' पुढें दुसऱ्या दिवशीं आणखी एक सभा झाली. ह्या सभेंत पूर्वीच्या सभेपेक्षां पुष्कळ अधिक पंडितजन जमा झाला होता. मोठ-मोठ्या शहरांतून व काशी, नवद्वीप इत्यादि विद्यापीठांतून जगमान्य, उत्तम प्रकारें पढलेले, व विलक्षण तऱ्हेचे विद्वान् लोक चट सगळे गोळा झाले होते. धर्मशास्त्राच्या पद्धतीनें, पण जुन्या धर्तीवर वराच वादविवाद झाला. परंतु पुराणे शिस्तीच्या वादांत गैरशिस्त-पणा फार. क्रोधवेशाचा विशेष भर, प्रांजळ बुद्धीनें सत्यान्वेषण करण्याची हौस कमी, कसा तरी परपक्षाचा पराभव करण्याकडे मोठें लक्ष, इत्यादि कारणांमुळे वादाविषयक प्रश्नाचा जुन्या लोकांच्या नेहू-मीच्या शिरस्त्याप्रमाणें कांहींच निकाल लागला नाहीं. उलटा सभेंत सगळा गोंधळ झाला. या खेपेस जुन्या मताभिमान्यांच्या विनंती-वरून सभा भरविली होती. तेव्हां त्यांचे पक्षाचा संतोष व्हावा ह्मणून

ह्या वेळीं राजेवहादुरांनी तत्पक्षिय नामांकित पंडित नवद्वीपस्थ वृजनाथ विद्यारत्न ह्यांस एक शाल दिली. वृजनाथ तत्कालिन धर्मशास्त्रचांत प्रमुख होते. तेव्हां त्यांचा बहुमान करून पुराणपक्ष तोषविला हें ठीकच झालें. पण ह्यायोगें राजेवहादुरांची कोणत्याच एका पक्षावर पुर्तेपणीं निष्ठा नाहीं, ही गोष्ट आतां दृष्टोत्पत्तीस आली. राम भला रावण भला असा त्यांचा अनिश्चित प्रकार पाहून, विद्यासागरांस फार वाईट वाटलें. त्यांना जी आशा वाटत होती कीं, ह्या वजनदार श्रीमान् माणसाच्या मदतीनें आपलें बरेंच काम साध्य होईल, ती निष्फळ झाली. तथापि ते काडीमात्र डगमगले नाहींत. कारण, ते अंतःकरणांत पूर्णपणें जाणून होते कीं, सत्य झणून जें काय आहे तें सर्व पुनर्विवाहपक्षाकडे आहे. आपल्या प्राचीन पूर्वज ऋषिवर्यांनीं अगदीं निःपक्षपातपूर्वक चांगला स्पष्ट शास्त्राधार पुनर्विवाहाला देऊन ठेविलेला आहे. शिवाय ते निश्चयाचे व धैर्याचे पुरे होते. कोणाची सहानुभूति अथवा पाठबळ मिळेल तरच काम निभावयाचें, नाहींतर घोंडें थकून बसावयाचें अशांपैकीं त्यांची गोष्ट नव्हती. पाठिंब्याच हवा, हा सामान्य मनुष्यांचा प्रकार झाला. पण विद्यासागराची गोष्ट वेगळी. त्यांची सत्पक्षाचे ठायीं पगकाष्ठेची निष्ठा असे. खेरीज धर्मशास्त्राचें रहस्य त्यास चांगलें समजलेलें होतें. सबब, त्यांनीं एकट्यांनीं कोणाचे मदतीची अपेक्षा न बाळगतां व कोणाचा आश्रय न घेतां या अवघड प्रश्नाची कड लाविली.

पंडितपरिषद्ची कल्पना.

सांप्रत ज्याप्रमाणें एकाद्या विषयाची विचारणा करण्याकरितां, ' कमि-शन ' नामक पंडितपरिषद् नेमितात, तसा पूर्वी प्रकार नसे. अगदीं आरंभीच दोन विरुद्ध पक्ष अशी दृढ समजूत करून घेऊन मग वादास सज्ज व्हावयाचें, असें झालें ह्मणजे जो तो स्वपक्षाची सरशी करण्यासाठीं व शत्रूस हाणून पाडण्यासाठीं झटणार हें अगदीं उघड आहे. पण स्वपक्षाची चूक वादाअंती उमगल्यास, पड खाऊन, सत्पक्षाम संतोषानें सोमाल होणें हें पुराण्या पंडितांना ठाऊकच नाहीं. केवळ सत्यास स्मरून, विषयाचें तत्त्व न सत्यस्वरूप समजून घेण्याच्या आवडीनें जें स्वतःच्या मनोदेवतेस इष्ट वाटेल, तेंच प्रकट करायचें, अशा सत्यजिज्ञासेच्या ईर्षनें, जें पंडितमंडळ वादात प्रवृत्त होतें. त्याच्याच हातून कांहीं लोक-कल्याण झाल्यास व्हावयाचें. खरा प्रकार कांहीं कां असेना? आह्मी स्वपक्षाच्या समर्थनार्थ लढणार आणि परपक्षाचा येनेकेन प्रकारेण पाडाव करणार, अशा ऐटीनें जीं पढिक माणसें वादास उभीं राहिलीं त्यांजकडून वर वर्णिल्याप्रमाणें वादग्रस्त प्रश्नाचा कांहींच निर्णय न होतां, उलटा अधिक बखेडा मात्र माजावयाचा. सदरहू सभेत पुनर्विवाहप्रश्नास कोण-तीच तड न लागतां, जास्त घोंटाळा झाला. जो तो पक्ष आपली सरशी झाली असें मानूं लागला. राजेबहादूर एकदां एकास व दुसऱ्या वेळीं दुसऱ्या पक्षास, शालजोड्या देऊन मोकळे झाले खरे ; पण अशानें कधीं सत्याचा उदय होत नसतो, व प्रामाणिक मनुष्यास प्रोत्साहन मिळत नसतें ; तसें होण्यास निःपक्षपाती, सत्यनिष्ठ, निष्कपटी पंडितपरिषदच भरविली पाहिजे. शालजोडी मिळाली तरी ईश्वरचंद्रांचा संतोष झाला नाहीं ; उघडच आहे, कारण जेथें देणारा परस्परभिन्न अशा दोन्ही पक्षास सरसकट बक्षिसें वांटतो, तेथें त्या पारितोषिकांची खरी योग्यता तितपतच ठरत असते, हें तत्त्व ईश्वरचंद्र समजून होते. असल्या बक्षिसांच्या तुक-ड्यांनीं अडाणी मनुष्याची समजूत व्हावयाची. अशीं सढळ हातानें उभय-पक्षकारांस बक्षिसें वाटून देणें हें सधन संभावितांच्या थोरवीचें व फाजील भलेपणाचें लक्षण समजलें जातें येवढेंच ; बाकी ईश्वरचंद्रासारख्या प्रामा-णिक मनुष्याचें अशानें तादृश समाधान कधींही व्हावयाचें नाहीं.

प्रतिकूल टीका.

ईश्वरचंद्रकृत पुनर्विवाहविधायक ग्रंथ प्रसिद्ध होतांच, पुष्कळ सभांनी व कित्येक व्यक्तींनी यथामति या ग्रंथांचें खंडण करण्याच्या उद्देशानें पुनर्विवाहनिषेधपर पुस्तकें लिहिलीं. सभांमध्ये “ जयशूर-हिंदुधर्मरक्षिणी सभा ” आणि “ कलकत्ता धर्मसभा ” ह्या मुख्य होत्या. व व्यक्तिशः निषेध करणारांत, गंगाधर कविराज मुर्शिदाबादवाले यांचा लेख मुख्य होता. या सर्वांनी ह्या नूतन पद्धतीचा अगदी तिरस्कार केला. ईश्वरचंद्रांनी भाषांतररूप, टीकाटिप्पणीरूप, रूपांतर रूप आणि मूळरूप असे अनंत ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांचा नामकोश केला असतां एक लहानसें स्वतंत्र पुस्तक हेईल. यांत पुष्कळ ग्रंथ शालोपयोगी व वाक्री लोकोपयोगी असे आहेत. सर्वच एकजात चांगले आहेत. त्यांस नांवें ठेवण्यास जागा नाही. ह्या सगळ्यांत पुनर्विवाह ग्रंथाची योग्यता फार मोठी आहे. विषय शास्त्रीय व अवघड असून, त्यांनी तो वंगवाणींत असा सुरेख गुंफिला आहे की, कांहीं सांगतां सोय नाही. यद्यपि ते दुसरे ग्रंथ न लिहिते, आणि येवढेच हे देण पुनर्विवाहग्रंथ लिहून ठेविते व स्वस्थ राहते, तरी त्यांची ग्रंथकर्तृत्वावद्दलची व लेखनचातुर्या-विषयीची कीर्ति अजरामर कायम राहती. इतकी ही पुनरुद्वाहपुस्तकाची जोडी नाही उतरली आहे. पण अशासुद्धां उत्तम ग्रंथाला खोडी ठेवण्यास जुन्या लोकांनी कमी केलें नाही. बंगाल्यांतील नाणावलेल्या पंडितांनी व वाराणशीस्थ विद्वान् ह्यणविणान्या शास्त्र्यांनी केवळ हद्दास पेटून प्रतिकूल मते प्रकट करण्यास काडीइतका आळस केला नाही. दुर्व्यसनाला वाव न मिळावा ह्यणून सुरू होणाऱ्या नवीन चालीवर, व तिचेसाठी खटपट करणाऱ्या सुज्ञ सुशील पंडितावर न घसरतां, गळोगळीं गटारांत घसरविणाऱ्या मद्यपानादि व वेश्यागमनादि दुष्ट चालीवर, आणि ह्या दुर्व्यसननरकांत वळवळणाऱ्या नरकीटकांवर जर पूर्वोक्त

नांवाजलेले विद्वान् घसरते, तर कालाचा किती सद्व्य ज्ञाळा असता वरें? पण अद्याप आमच्या समाजाचें नष्टचर्य संपलें नाहीं. तेव्हां सुबुद्धांनासुद्धां भद्रवृद्धि सुचूं नये, असा सध्या योग आहे.

ह्याच सुमारास विधिपक्षाचे मंडणार्थ “ वृजविलास ”, “ रत्नपरीक्षा ” व “ विनयपत्रिका ” या नांवाचीं तीन निनांवी पुस्तके प्रसिद्ध झालीं. त्यांत नवद्वीपस्थ वृजनाथ विद्यारत्न व भुवनमोहन विद्यारत्न आणि मधुसूदन स्मृतिरत्न अशा प्रख्यात पंडितरत्नांवर भडिमार होता. पण या पुस्तकांची भाषा फार थटास्पद व कांहींशी अक्षील अशी होती. परंतु हाही प्रकार ‘ जशास तसे ’ या महाराष्ट्र ह्यणीप्रमाणें, किंवा ‘ कंटकेनैव-कंटकम् ’ या संस्कृत न्यायान्वयें, अगदीं तंतोतंत क्षम्य आहे. चेष्टास्पद ग्राम्यभाषा वापरूं नये हा साधारण नियम खरा; पण जेथें प्रतिपक्ष्यांनीं अगदीं ताळ सोडिला आहे, तोंडास येईल तें बहकण्याचा सपाटा चालविला आहे, आणि अपशब्द उच्चारण्यानें जिव्हा कशी विटाळावी याची ज्यांना काडीचीही खंत नाहीं, अशा खाशा मंडळींशीं प्रसंग प्राप्त झाला असतां त्यांचा त्यांना नीट समजे अशा संस्कृत भाषेनेंच, एकादे वेळीं समाचार घेणें अगदीं अवश्य आहे. त्यांत कांहीं गैर नाहीं. पुनर्विवाह-निषेधक काय कमी संस्कृत वापरतात? कित्येक वयोवृद्ध निषेधक-बहादरांचा; फाल्गुनमासीय वाग्विलास चालूं झाला, ह्यणजे सभ्य स्त्रीपुरुषांना कानांत बोटें घातल्यावांचून गत्यंतर नाहीं, अशी अवस्था होऊन जाते.

तरकालीन समाजस्थिति.

त्यावेळच्या बंगालप्रांतांतील समाजस्थितीचे तीन ठळक वर्ग पाडितां येतील. पहिला वर्ग हटला हणजे जुनें जख्खड शास्त्रिमंडळ व तदनुयायी इतर अशिक्षित अंधळी मंडळी. हा वर्ग विधवापुनर्विवाहाचा कट्टा द्वेषा होय. पुनर्विवाहाचें नुस्तें नांव काढलेलेंही ह्यांना खपावयाचें नाहीं. ज्यांना आंग्लविद्येचा किंचित् संस्कार घडला आहे, व जे जेत्या राष्ट्राचे गुण नुकते कोठे उमगावयास लागून, त्या गुणांची आपलेकडे नकळ करणें इष्ट आहे अशी ज्यांची समजूत झाली आहे, आणि ज्यांना अंतःकरणांतून पुनर्विवाह संमत आहे, पण वयपरत्वे व मनुपरत्वे ज्यांना कोणती एकादी नवीन गोष्ट बोलून अगर करून दाखविण्याची सवड नाहीं, अशा जख्ख खोडांचा दुसरा वर्ग कल्पितां येईल. बाकी उरला तिसरा वर्ग, हा आंग्लविद्याविभूषित सुजाण तरुणांचा होय. हा काय तो एकटा पुनर्विवाहकार्यास कांहीं उपयोगाचा. पण या वर्गाचें, एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें, संख्याबल पडलें फार थोडें. खेरीज सान्या जनतेवर या छोटेखानी लोकांचें कितीसें वजन पडणार? आणि ही कायती मंडळी विद्यासागरास पुनर्विवाहाचे कामीं मदत देणार. पण याही मंडळींत बरीच जळ जाणार. तेव्हां अशा चमत्कारिक स्थितींत, केवळ निरुपायामुळे, विद्यासागरांना या कामीं राजाश्रय संपादनें प्राप्त झालें यांत त्यांचा दोष नाहीं. अनुज्ञापक राजनियमानें, जुन्यांचीं तोंडें बंद पडून बरेंच कार्य साधेल, असा त्यांनीं आपल्याशीं अदमास बांधिला. व तोच अखेर खरा ठरला.

पंडितापंडितांचा पुनर्विवाहसंबंधीं शास्त्राय वाद चालला असतां, एकंदर समाजाला त्यावेळीं एक प्रकारची उकळी फुटली होती. गरीब श्रीमंत, लहानमोठे, बायकापुरुष चटसारे या वाग्युद्धांत आपापल्या शक्तयनुसार सामील झाले होते. सगळ्यांची एकसारखी चर्चा चालू होती. बंगाली

वृत्तपत्राचे रकानेच्या रकाने ह्या विषयानें भरूं लागले. “ तत्त्वबोधिनी ” नामक तत्कालीन उत्तम मानिलेल्या मासिकांत विद्यासागरांच्या पुस्तकाचा समग्र उतारा केला होता. त्यावेळच्या बंगाल्यांतील कवींनी व भाटांगीं कित्येक कविता व कवनें रचून प्रसिद्ध केलीं. जेथें तेथें ह्या कविता व गाणीं ऐकूं येऊं लागलीं. तीं ऐकून लोकांना फार गमत वाटे ; घटकाभर त्यांची करमणूक होई. तत्कालीन बंगाली कवीतला अग्रणी ईश्वरचंद्रगुप्त हा विद्यासागरांचा परम मित्र होता. यानेंसुद्धां ह्या विषयासंबंधानें कवित्व-रचना केली. त्याचप्रमाणें आजपर्यंत होऊन गेलेल्यांत अतिशय विख्यात असा भाट दाशरथिराय यानें आपली अलौकिक कविताशक्ति प्रकट करून पुष्कळ लावण्या व चुटके रचिले, आणि ते तो गाऊन दाखवी व लोकांना हसवी. हेंचसें काय पण कोळीमाळी, कुणबमिजुर, चट साऱ्या लोकांना हीं गाणीं ह्मणण्याचा व चेष्टा करण्याचा छंदच लागला होता. ह्यापैकीं कांहीं कवनें शांतिपुरी सणगावर झळकूं लागलीं. ह्याप्रमाणें सर्वांनीं चोहीकडून विद्यासागरावर कडाका उडविला. परंतु ह्या खोडसाळ मर्मभेदक टीकांना व चेष्टास्पद चुटक्यांना विद्यासागरानें भीक घातली नाही. विद्यासागर मोठा धैर्यवान्, दृढनिश्चयी, कार्यानिष्ठ, व अत्यंत दक्ष पुरुष होता. यत्किंचित्ही कच न खातां, त्यानें ह्या सत्कार्याचा अखेरपर्यंत पिच्छा पुरविला, व शेवटीं कार्य तडीस पोचविलें. तोंपर्यंत ह्या प्राण्यानें क्षणमात्र विश्रांति अनुभविली नाही.

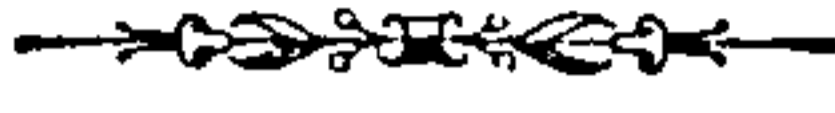
पुनर्विवाहग्रंथाचें इंग्रजी भाषांतर.

पुनर्विवाह विषयावर विद्यासागरांचा देशी भाषेत दुसरा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर ते मग कधी या विषयाच्या वादांत फारसे पडले नाहींत. त्यांनी आपल्या ह्या दोन्हीही बंगाली ग्रंथांचा मजकूर आंग्लभाषेत आणिला. इंग्रजीत स्वकृतीचें भाषांतर करण्याचें कारण असें झालें कीं, कित्येक आंग्लभाषाभिज्ञ प्रतिपक्षीय बंगाली बाबूंनी इंग्रजी 'रिव्ह्यूज' आणि 'जर्नल्स' कडे धांव घेऊन सुज्ञ इंग्रजांची प्रस्तुत विषयासंबंधानें भलतीच समजूत करून सोडण्याची खटपट केली. तेव्हां जात्याच स्वातंत्र्य-प्रिय व समंजस अशा सुशिक्षित इंग्रजांचा विनाकारण गैरसमज न व्हावा व हिंदुधर्मातील खरा शास्त्रार्थ ह्या प्रकरणी त्यांस समजण्यास मार्ग व्हावा ह्मणून बंगाली ग्रंथाचाच इंग्रजी तर्जुमा करणें पंडितजीस प्राप्त झालें. यांत जो विषय केवळ बाबूंना मात्र लागू, इतरांना ज्याचा तादृश उपयोग नाहीं असा भाग बाद करून जो परदेशीयांना उमगेल व फायदेशीर होईल त्याचेंच फक्त इंग्रजीत भाषांतर केलें. मुळांतीळ चौदा प्रकरणें गाळून, परकीयांना समजतील अशीं फक्त अकरा, इंग्रजी भाषांतरांत आणिलीं आहेत. ह्या इंग्रजी भाषांतरामुळें बंगालीभाषा न जाणणाऱ्या वंगेतर प्रांतस्थ लोकांना मोठा लाभ झाला. इंग्लिशभाषा बहुतेक सर्व भरतखंडभर चालू असल्यामुळें ह्या शास्त्रीय ग्रंथाचा स्वाद घेण्यास सर्वांस सारखा सवड सांपडली आहे. हे पंडितजींचे सर्व प्रांतांतील पुनर्विवाहेच्छु गतभर्तृकांवर एकप्रकारें फार उपकार आहेत.

राजशासनाचा विचार.

ह्या इंग्रजी भाषांतराच्या प्रती विद्यासागरांनी प्रख्यात मुत्सदी लोकांकडे व राजतंत्री सभांकडे पाठवून दिल्या. त्यांतच एक प्रत “ ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन ” नांवाच्या राजकारणी मंडळीकडे त्यांनी धाडली. शिवाय सोबत धाडलेल्या पत्रांत विनंति केली की, असोसिएशनने आपल्या शिफारशीनिशीं हें भाषांतर विलायत सरकाराकडे रवाना करावें. कारण पुनर्विवाहप्रतिबंधक जुलमी व्यवस्था विलायत सरकारच्या न्यायी नजरेस आणणें अत्यंत अवश्यक आहे. कांतर आपल्या लोकांस आपला स्वतःचा दोष दिसत नाही. समाजांत असलेल्या दुष्ट चालीबद्दल कोणी दयाळू समजुतदार मनुष्यानें आर्जवानें नीट समजावून सांगितलें तरी त्यांना धड उमगत नाही. बरें, स्वज्ञातींतील लोकांनीं ऐकिलें नाही, त्यांनीं कितीही दुष्ट रुढीला पोटाशीं कवटाळून वसण्याचा हट्ट धरिला, तरी ज्ञातींतील शहाण्या समजुतदार समाजाग्रणीला उगें राहवेल काय? राक्षसी भयंकर चालींच्यामुळे नित्य घडत असलेल्या भ्रूणहत्या, बालहत्या, आत्महत्या, इत्यादि मोठालीं पातकें त्याला पहावतील काय? त्याला नकोका उपाय योजायला? कारण लोककल्याणाची व्यवस्था व त्यांचे नुकसानीची जोखीम त्याचे शिरावर आहे. समाजाच्या बऱ्यावाईटाचा जाब कोणी झालें तरी या लोकनायकालाच पुसतील. निरंकुश फालतु लोकांना काय त्यांचें? देशांतील समाज आपण होऊन नीट रीतीनें चालत नसला, व बऱ्या बोलानें सांगिल्याप्रमाणें वागेनासा झाला, ह्मणजे कर्त्या पुढारी पुरुषाला नाइलाजास्तव राजशासनाच्या आश्रयानें समाजाचें कल्याण साधणें भाग पडतें. देशाचें खरें हित करून देणें हेंच त्यांचें ब्रिद. तें करून सोडायचेंच, ही त्यांची दृढ प्रतिज्ञा. आतां, हें हित सौम्योपायेंकरून साध्य झाल्यास ठीकच, तसें नच घडेल तर तीव्र उपायांची योजना करणें भाग आहे. शरीरस्थ रोग काष्ठौ-

षधीनें, वाटलींतल्या पाण्यानें, पुड्यांनीं गोळ्यांनीं बरा झाला तर बरेंच ; नाही तर, इंग्रजी वैद्य तीक्ष्णशस्त्रांच्या मदतीनें, तो ताबडतोब बरा करून सोडितो. ही आपल्या नेहमींच्या अनुभवांतली गोष्ट आहे. तद्वत्च समाजशरीरांतील रोग ह्मणजे फारा दिवसांच्या अंगीं खिळून गेलेल्या घाणेरड्या वाईट खोडी, दुष्ट चालीरीती, अप्रशस्त व पक्षपाती प्रघात, इत्यादि पार एका निमिषार्धांत बंद करून टाकण्यास राजशासन हेंच तीव्र शस्त्र पाहिजे. याखेरीज अन्य बलवत्तर व कार्यकारी उपाय आजपर्यंत उपलब्ध झाला नाही. तीव्र शस्त्रप्रयोगावांचून समाजांतील असले पिढीजादी वरंदाज रोग कधींही नष्ट व्हावयाचे नाहींत.

विद्यासागरांची प्रथम अशी समजूत होती कीं, समाजांतील एकंदर लोकांची केवळ धर्मशास्त्रावरहुकूम वागण्याची प्रवृत्ति आहे ; त्यांचा शास्त्रान्वये सदा वर्तन ठेवण्याचा कल आहे. तेव्हां तसा त्यांचा झोंक पाहून, धर्मशास्त्रांतील वचनांचा आधार दाखवून विषयप्रतिपादन केलें असतां, आणि पुनर्विवाह पूर्णपणें धर्मशास्त्रसंमत आहे, असा सप्रमाण सिद्धांत ठरविला असतां, हेच धार्मिक शास्त्री व त्यांचे अनुयायी पुनर्विवाहप्रकरण मुक्ताब्दानें ग्रहण करतील. त्यांना पहिल्यांदा असें वाटलें कीं, शास्त्रांत पुनर्विवाहाला आधार आहे, ही गोष्टच या लोकांना ठाऊक नाही, ह्मणून हे प्रतिकूल आहेत ; पण जर शास्त्राधार दाखवून दिला, तर हे पुनर्विवाहाला आनंदानें रुकार देतील. पण ही निर्मळ, भोळी, सरळ मार्गी समज काय कामाची ? भल्यांची ही दुनिया नाही. लोक पडले मतलबी, कपटी, पक्षपाती, व स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यसुखाचा हेवामत्सर करणारे ! तेव्हां, अर्थात्च विद्यासागरांची अटकळ चुकली. त्यांस एक निराळेंच तत्व समजून चुकलें कीं, समाजाचें धोरण, आपल्यास चुकीनें भासतें तसें, धर्माकडे नसून, वेळेस पथ्यावर पडेल त्या रुढीकडे आहे. हें लक्षांत येऊन त्यांना अत्यंत विषाद झाला. जीवाचा चडफडाट होऊन त्यांनीं वारंवार ह्मणावें, ‘ अरेरे मुख्य दैवत धर्मशास्त्र ; पण त्या धर्माला भिऊन वागणारीं हीं माणसें नाहींत ; हीं

सारीं रुढी लांडगीनें भेडावून सोडिलेलीं, व तिच्या कक्षांत वागणारीं विचारीं वेडीं खुळीं मेंढरें आहेत. यांना स्वतःला धर्मशास्त्राचें ज्ञान नाही, यांना सांगितला अर्थ घड कळत नाही, उदार बुद्धीनें दिलेली मसलत यांना पटत नाही, यांच्या अंतःकरणांत दयेचा लेश नाही, यांना पुढाऱ्यांचें ऐकावयाचें नाही, तेव्हां अशा चमत्कारिक स्थितीतून ह्या आचरट लोकांना सन्मार्गावर आणून सोडण्यास कांहीं वेगळेंच संधान वांधिलें पाहिजे, तिन्हाइताकडून कान टोचविला पाहिजे, त्यावांचून सोय नाही, असा विद्यासागरांनीं आपल्या मनाशीं वेत ठरविला.

ह्या वेताप्रमाणें ईश्वरचंद्रानीं कलकत्यांतील मोठमोठ्या सरकारी कामगारांच्या व मुत्सद्यांच्या भेटी घेऊन पुनर्विवाह विषयाबाबत सल्ला-मसलत पुसली. कायदा करण्याविषयीं गोष्टी निघाल्या. सरकार-दरबारांत विद्यासागरांचें चांगलें वजन होतें. त्यांस मोठी मान्यता होती. दरबारांत वागलेल्या वजनदार साहेब लोकांशीं त्यांचा भारी परिचय होता. ह्यामुळें हें काम होण्यास त्यांस मुळींच अडचण पडली नाही. तथापि एकंदर लोकमताच्या विरुद्ध एकादा राजनियम मंजूर करणें राजपक्षास मोठें धोक्याचें असतें. आणि, बरें, इतकें संकट पत्करून व येवढें साहस करून, कायदा करावाच असा सरकारचा स्वतःचा कोणता त्यांत लाभ होता? तेव्हां अशा स्थितीत, सरकार-पक्षाची ह्या जनविरुद्ध विषयाविषयीं धर्मशास्त्राची संमति असल्या-बद्दलची पूर्ण खात्री करून देण्यास मूळ बंगाली ग्रंथाचें इंग्रजी भाषांतरच फार उपयोगी पडलें. खेरीज पूर्वीं वर्णिल्याप्रमाणें बंगेतर लोकांना पुनर्विवाहशास्त्रज्ञानाचा लाभ घडला तो वेगळाच.

ह्या भाषांतरामुळें, गुलामांचा व्यापार बंद पाडणाऱ्या व स्वभावतःच स्वातंत्र्यप्रिय अशा आंग्ल कामगारांना चांगल्या रीतीनें उमगलें कीं, एतद्देशी-यांना नुसत्या विद्यादानानें माणुसकी अगर मनुष्यास शोभा आणणारे सद्गुण प्राप्त होणें कठीण. यांना विद्येच्या दानाबरोबरच असाधुरीतिप्रतिबंधक आणि साधुरीत्युत्तेजक व अनुज्ञापक अशा कायद्यांचीं लोढणीं यांच्या

गळ्यांत बळेंच बांधिलीं पाहिजेत. सरकारपक्षास पूर्ण भरंवसा होता कीं, संस्कृतविद्या शिकविल्यानें लोक आपण होऊन धर्मशास्त्राधारे आपली नैतिक, धार्मिक, व सामाजिक सुधारणा करून घेतील असाच ईश्वरचंद्राचाही खास अभिप्राय होता; व आपल्या संस्कृत भाषेत सांठलेले धर्म, नीति, गृहाचार इत्यादिविषयक ज्ञानभांडार आयतें आपल्या देशवांधवांस प्राप्त व्हावें व त्यांत कालानुरूप आणि स्थित्यनुरूप अवश्य व इष्ट असे फेरबदल करून नवीन रचलेले श्लोक त्यांना घालितां यावेत या हेतूस्तव कलकत्ता विश्वविद्यालयांतून संस्कृत हद्दपार करण्याचा मार्ग एकदां प्रश्न निघाला असतां ईश्वरचंद्र गीर्वाण वाणीचा कैवार घेऊन भांडले. राजपक्षीय मुत्सद्यांस वाटलें कीं नेटिव लोक आपली सुधारणा करून घेतील व या असल्या किरकोळ घरगुती भानगडींत ढवळाढवळ करण्याची हे गरीब हिंदुलोक आह्वास नसती यातायात पडूं देणार नाहीत. ह्मणून ईश्वरचंद्राचे शब्दास मान देऊन संस्कृत भाषा विश्वविद्यालयांत तशीच चालू ठेविली. पण हा सरकारचा व विद्यासागरांचा दोघांचा अदमास अगदी चुकला.

पुनर्विवाहशासनावहल विनंतिअर्ज.

ईश्वरचंद्रांनी बंगाली भाषेंत पुनर्विवाह विषयावर समग्र ग्रंथरचना करून, आपल्या स्वदेशबंधुभगिनीना विधवाविवाह हा काय विषय आहे, धर्मशास्त्राचा त्याबाबत काय अभिप्राय आहे, हें दाखवून दिलें; आणि त्यांनी प्रजापक्षाला या गोष्टीसंबंधानें नीट विचार करावयास लाविलें. त्याचप्रमाणें इंग्रजी भाषांतराच्यायोगानें इंग्रज लोकांचें मत या विषयासंबंधानें जागृत केलें. तदनंतर वर सांगितल्याप्रमाणें, सरकारी कामगारांचा विचार घेऊन, त्यांनी पुनर्विवाहाचा कायदा हवा ह्मणून १०।११ कलमांचा एक विनंति अर्ज लिहून, ता० ४ आक्टोबर सन १८९९ रोजी, हिंदुस्थान सरकाराकडे पाठविला. ह्या अर्जावर सुमारे हजार अधिक सुशिक्षित जबाबदार लोकांनी सहाय्य केल्या होत्या, हें विशेष होय. कारण पुनर्विवाहाच्या कायद्याची मागणी ज्या कागदांत केली आहे त्यावर आपली नामाक्षरे लिहिणें कांहीं सामान्य गोष्ट नाही. हें हात तोडून देणें बरेंच धोक्याचें व जोखमीचें काम आहे. असल्या अर्जावर सहाय्य देणारांची पुनर्विवाह कार्याविषयी बरीच कळकळ व तदनुरूप प्रसंग पडल्यास वागण्याची सिद्धता असली पाहिजे हें उघड आहे. ही अर्जी व सही ह्मणजे गाजराची पुंगी नव्हे किंवा सहज चहापाणी झोंकून देण्याची गोष्ट नव्हे. नुसती कागदी संमति देणेंसुद्धां मोठें धाडसाचें आहे. असा विचार करतां आज ९० वर्षांपूर्वी पुनर्विवाह कायद्याचें अर्जावर एक हजारपेक्षां जास्त सहाय्य झाल्या ही भारी मोठी गोष्ट समजली पाहिजे. ह्यावरून ईश्वरचंद्रांच्या ग्रंथाची सुशिक्षितांच्या मनावर बरीच छाप बसली होती, असें निर्विवाद सिद्ध होतें. जी गोष्ट लोकांना आधींच पसंत आहे, तिच्याबद्दल सहाय्य घेणें कांहीं दुर्घट नाही. कांतर बाजार गुजरीच्या आवारांत, सरकारी वा सावकारी ऑफिसांच्या दारांत अगर स्कूलकॉलेजांच्या फाटकांत, दौत लेखणी घेऊन क्षणभर उभें राहिलें असतां, सहाय्यच सहाय्य! वाटेल त्या अर्जावर वाटतील तितक्या

सह्या मिळविण्यास कांहीं अडचण पडत नाही. पण हा प्रकार पुनर्विवाहादि जनविरुद्ध विपयास उपयोगी पडत नाही. कारण या विषयाचे संबंधानें होय ह्यणण्याचा कोणासही झाले तरी अंमळ विचारच पडतो.

अस्तु; तेव्हां असा हजार सह्यांचा विनंतिअर्ज हिंदुस्थान सरकारच्या कायदे कौन्सिलांत रुजू केला. याचा सारांश येणें-
 प्रमाणें:—१ फारा दिवसांच्या प्रघातामुळे लोकांस पुनर्विवाहाची मनाई आहे. २ ह्या मनाईमुळे लोकांच्या नीतीस धक्का पोंचून समाजाचें नुकसान होईल, अशी धास्ती वाटते. ३ बालविवाहामुळे तर ह्या दुष्ट चालीचा खोडसाळपणा जास्तच वाढला आहे. कारण नीट समजू लागण्यापूर्वीच कित्येक मुली विधवा होऊन बसतात. ४ ही पुनर्विवाह-प्रतिबंधक चाल शास्त्रावरहुकूम नाही; अथवा हिंदुधर्माच्या खऱ्या अर्थास धरून नाही. ५ विधवांचीं लग्नें लावण्यास हरकत नाही असा पुष्कळांचा अभिप्राय आहे. धर्मशास्त्राचे भलते भलते अर्थ काढून पुनर्विवाहास कोणी नड आणल्यास ती दूर करण्यास अगर ती वाजूस ठेवण्यास वेरच लोक आज तयार आहेत. ६ न्यायाच्या कचेरींत असलीं पुनर्लग्नें बेकायदेशीर व त्यापासून झालेली संतती विवारस ठरू पाहते. ७ तेव्हां ज्या हिंदुलोकांना पुनर्विवाह करण्यास अडचण वाटत नसेल, व शास्त्राच्या जुन्या अर्थान्वये पुनर्विवाह जरी पसंत नसला, तरी तो ज्यांना ह्यणून सुसंमत वाटत आहे, व तो करण्यास जे सिद्ध आहेत, त्यांना कायद्याची अनुज्ञा असावी. ८ लोकांस ज्या अडचणी वाटतात, त्या निवारण्यासाठीं सरकारानें झटणें इष्ट आहे. ९ बेकायद्याचा अडथळा दूर केल्यास, पुनर्विवाह अनिष्ट मानणारांस कांहीं अपाय न होतां, पुनर्विवाहेच्छूस नवीन कायद्याची मदत मिळून त्यांचें कार्य साधेल. १० जगांतील कोणत्याही देशांत अथवा राष्ट्रांत, पुनर्विवाह निसर्गविरुद्ध अगर शास्त्रनिषिद्ध मानले जात नाहीत. ११ तेव्हां कायदा करण्याची कितती अवश्यकता आहे याचा सरकारनें विचार करावा.

कायदा मागणें भाग पडलें.

ईश्वरचंद्रांनी श्रुतिस्मृतिपुराणांतून आधार देऊन, पुनर्विवाह सशास्त्र वाहे असें सिद्ध केलें खरें; पण येवढ्यानें काम भागेना. कारण यद्यपि पुनर्विवाह, जिवापाड यातायात करून, धर्मसंमत ठरविला, तरी राजकीय न्यायासत्तासमोर तो धर्मशास्त्राच्या चुकलेल्या जुन्या अर्थान्वये बेकायदेशीर ठरे. त्यामुळें एखाद्या क्षनें, समजा, पुनर्विवाह केला, आणि त्यास ह्या पुनरूढेपासून पुत्रसंतान झालें; आणि जर क्षच्या ह्या पुत्रांखेरीज इतर वारसानें हरकत घेतली, तर क्षचा वित्तविषय ह्या औरस परंतु पौनर्भव पुत्रांना मिळण्याची पंचाईत पडे. तसेंच एखाद्या स्वार्थसाधु दुष्ट आत्तास आपल्या नात्यांतील कोण्या सधन विधवेचा तिच्या मृतपतीच्या इस्टेटीवरील वारसा बुडवायाचा असल्यास, त्यानें सुद्धां अमुक विधवाबाई पुनर्विवाहास सिद्ध आहे, सबब तिला इस्टेट मिळूं नये, असा न्यायासनीं खुशाल अर्ज पाठवावा; व पुढें तिची पुनर्विवाहाची सिद्धता-जुन्यामते धर्मबाह्यता-जरकरितां सिद्ध झाली, तर त्या विचारीचा ऐवज घोंटाळ्यांत पडावा. ह्या अन्यायामुळें, ह्या पक्षपातामुळें, ह्या पुरुषनातीच्या दुष्टपणामुळें, स्त्रीपुनर्विवाह कांहीं नियमित आपतींचे प्रसंगी, धर्मपुस्तकांत सप्रमाण सिद्ध असल्याचें लिहिलें असून नसून सारखेंच होई. त्या लेखांचा विधवांस तादृश कांहीं उपयोग अगर फायदा होईनासा झाला. अशा अनेक अडचणी उत्पन्न होऊं लागल्यामुळें, सरकारापाशीं नवीन कायदा मागणें ईश्वरचंद्रास जरूर पडूं लागलें. पुनर्विवाहाबद्दल लखलखीत, स्वतंत्र, व स्पष्ट अशा कायद्याचे अभावी पुनर्लक्ष बेकायदेशीर ह्यणजे विवाहसंस्कारच नाही असें ठरूं पाही. ह्या चमत्कारिक अन्यायाचा विलक्षणपणा मोठा लक्षांत घेण्यासारखा आहे. जर एखादी विधवा धडधडीत दुराचारी व बदफैली निघाली, तर तिचा पतिप्राम ऐवज तिच्यापाशीं कायम राहूं शकतो; पण तीच जर धर्मास

भिऊन वागेल, आणि पापाचरण न करितां, शास्त्राप्रमाणें देव, अग्नि व ब्राह्मण यांच्या समक्ष पुनर्विवाहसंस्कार करून घेईल, तर मात्र पूर्व-पतीच्या पैक्यास अलवत मुकेल. पण नवल कशाचें? विधुरांची गोष्ट ध्याना? जर ते परजातीची वेस्वा घरांत ठेवून राहतील, तर असले वेश्यागमनी पवित्र ब्राह्मण, वकील, वैद्य, वगैरे धर्मशास्त्रानें पंक्तीस उत्तम, प्रकारें चालतात; आणि उलट त्यांचे घरीं याज्ञिक, शास्त्री, पुराणिक आपण होऊन संतोषानें चालून जातात. तात्पर्य, थोडक्यांत अगदीं उघड करून लिहायाचें ह्मणजे असें कीं, लोकांस व्यभिचार खपतो, पण ऋषिप्रणीत धर्मसंस्कार रुचत नाहीं. हें दुर्व्यसनप्रेम व ही सद्धर्मावरील अश्रद्धा ज्या दिवशीं नष्ट होईल तो सुदिन समजायाचा. अस्तु, वरील चमत्कारिक अडचणीमुळें, कायदा मागण्याची स्वाभाविकपणें किळस येत असतां, तो मागावा लागला.

पुनर्विवाहाचा कायदा झाला.

पुनर्विवाहाचा कायदा हवा, त्यापासून विधवा दुःखमुक्त होतील अशा अर्थाचे सुमारे २० अर्ज हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतून आले. आणि सुमारे १० अर्ज स्त्रीजातीचा हेवा करणाऱ्यांकडून आले. येवढ्यांत जरी बहुमत पाहिले तरी दुप्पटीचीं ठिकाणें पुनर्विवाहाला अनुकूल आहेत. नुसत्या स्थानसंख्येवर न जातां न्यायी व गुणी व भलीं माणसें ज्या पक्षांत आहेत तोच पक्ष द्याळु सरकार पत्करणार. याप्रमाणें हजारो लोकांकडून आणि विशेषतः ईश्वरचंद्राकडून आलेल्या अर्जांच्या धोरणानें नामदार ग्रँट साहेब यांनीं तारीख १७ नोव्हेंबर १८९९ रोजीं पुनर्विवाहाकायद्याचा मसुदा तयार करून लेजिस्लेटिव कौन्सिलपुढें वाचून दाखविला व मसुद्यांतील मुद्यांचे समर्थनार्थ जुनीं व नवीं ऐतिहासिक प्रमाणें दिलीं. कायदा हवा अशा-वद्दलची खटपट किती जुनी आहे हेही त्यांनीं दर्शविलें. हल्लीं असलेला कायद्याचा प्रतिबंध दूर केला असतां, सुशिक्षित तरुणांना आपलीं नांवे सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासांत आणण्यास एक सुसंधि प्राप्त होईल. एक मोठा अन्याय होत असलेला दूर होईल. इतकी सवलत देऊन निष्ठुर पालकांच्या दुराग्रहामुळें फारसे पुनर्विवाह न झाले, व एकच एक जरी झाला तरी कायदा मंजूर केल्याचें साफल्य झालें. न्यायदेवता संतुष्ट झाली ह्मणजे सर्व भरून पावले. अशा थोर व उदात्त तत्त्वांवर कायद्यांची मांडणी केली. कौन्सिलांत बराच खल झाला. मसुद्याचें तिवार वाचन होऊन, खालीं लिहिलेला कायदा तारीख २६ जुलै सन १८९६ रोजीं हिंदुस्थान सरकारनें पसंत केला.

सन १८५६ चा १५ वा कायदा

(पुनर्विवाहप्रतिबंध निवारणार्थ.)

ईस्ट इंडिया कंपनीचे राजमत्तेखालीं आणि ताब्यांतील मुलुखामध्ये म्थापन झालेल्या दिवाणी कोर्टांत चालू असलेल्या कायद्याप्रमाणें ज्या

अर्थीं असें सर्व लोकविदितच आहे कीं, कांहीं अपवाद खेरीजकरून, हिंदु विधवांना त्यांचा एकदा विवाह होऊन चुकला असल्यामुळे दुसरें कायदेशीर लग्न करितां येत नाहीं, आणि असल्या विधवांची फिरून एखाद्या दुसऱ्या लग्नापासून झालेली संतती बेकायदेशीर आणि वडिलार्जित वित्त-विषयास बेवारस अशी समजलेली आहे; आणि ज्या अर्थीं पुष्कळ हिंदूंचा असा अभिप्राय आहे कीं, कायदेकानूनमधील हा गणलेला कमीपणा—हें मानीव व्यंग यद्यपि परंपरागत रूढीला धरून आहे, तथापि आमच्या हिंदुधर्मशास्त्रांतील विधिवचनांच्या सत्यार्थास धरून नाही व ज्या अर्थीं त्यांची अशी इच्छा आहे कीं, ज्या लोकांना आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीप्रमाणें नवीन निराळी पद्धति अनुसरणें असेल त्यांस तसें वागण्याचा अधिकार असणें इष्ट आहे, त्या अर्थीं लोकांची नीतिमत्ता व सार्वजनिक हितसंबंध वाढत जाण्याकडे ज्या नियमांची प्रवृत्ति होईल असले नियम सिद्ध करणें अवश्य आहे.

१. एकदां पूर्वीं लग्न लागलें होतें येवढ्याच कारणावरून कोणत्याही विधवेचा पुनर्विवाह बेकायदेशीर मानावयाचा नाही; मग हिंदुधर्म व कोणतीही परंपरागत चाल विरुद्ध असो; अशा पुनर्विवाहाची संतति पूर्णपणें कायशीर मानावी.

२. पुनर्विवाहानंतर विधवेचे पहिल्या घरचे सर्व अधिकार व हितसंबंध नष्ट होतील, मात्र पहिल्या नवऱ्यानें मृत्युपत्रांत तिला पुनर्विवाहाची स्पष्ट परवानगी दिली असल्यास मृत्युपत्राप्रमाणें तिचा मिळकतीवर अधिकार राहिल.

३. पहिली संतति असल्यास पालकाचा अधिकार पहिले घरच्या मंडळीस राहिल.

४. वारसपणाचे हक्क निपुत्रिक विधवेप्रमाणें पुनर्विवाहित विधवेला समजावयाचे.

५. वरील तीन कलमें वगळून पुनर्विवाहित विधवेस प्रथम लग्नाच्या स्त्रीप्रमाणें सर्व हक्क आहेत.

६. हिंदु स्त्रीच्या प्रथम विवाहाचे समयीं जीं विधिवचनें, जे मंत्र-संस्कार व जे कुलाचार इत्यादि प्रकरणें जीं जीं ह्मणून लागतात तीं तीं सर्व विधवेच्या लग्नाचे वेळीं यथासांग करून घेतलीं असतां असला विधवाविवाह बरोबर कायदेशीर होईल. मग ह्या गोष्टी विधवेच्या लग्नास लागूं पडत नाहींत असली सत्रब बिलकुल चालावयाची नाहीं.

७. जर पुनर्विवाह करणारी विधवा वयांत आलेली नसेल, अथवा तीस पतिसंग घडला नसेल, तर तिला पुनर्विवाह करण्यासाठीं पिता, पितामह, माता, वडीलबंधू, किंवा कोणी नातेवाईक पुरुष यांची संमति घेणें अवश्य आहे; पण वयांत आलेल्या अथवा पतिसंभोग घडलेल्या विधवेस पुनर्विवाह करण्यास तिचें स्वतःचेंच मत बरस आहे; तसें करण्यास ती जात्या पूर्ण अधिकारी आहे. असलीचा पुनर्विवाह काय-देशीर होण्यासाठीं इतर कोणाचा सल्ला घेण्याची आवश्यकता नाहीं.

पहिला पुनर्विवाह.

पुनर्विवाहाचा कायदा मंजूर होऊन, नुकते कोठे चार महिने लोटताहेत नाहीत, तोंच कुलीन ब्राह्मणज्ञातीत एक पुनर्विवाह जमून आला. हा पहिला पुनर्विवाह तारीख ७ दिसेंबर १८९६ रोजी ईश्वरचंद्राचे छत्राखाली त्याचे आश्रयाने मोठ्या थाटाने करण्यांत आला. खरोखर पुनर्विवाहेतिहासांत हा दिवस मोठा संस्मरणीय व सोन्याचा होय. वर खंतुन्याचे विख्यात पंडित रामधन तर्कवागीश यांचे चिरंजीव पंडित श्रीशचंद्र विद्यारत्न हे होत. हे स्वतः मोठे विद्वान् होते. यांचे घराणे उत्तम कुलीन ब्राह्मणांचे होते, व यांचा उद्योग-धंदा सरकारी जजपंडितगिरीचा होता. ही इकडील शिरस्तेदाराप्रमाणे अथवा दप्तरदाराप्रमाणे मोठी हुद्याची व वजनदारीची जागा होती. वधू कुलीन ब्राह्मणज्ञातीची होती. ही पुनर्विवाह समयी अगदी लहान ह्मणजे अवधी १० वर्षांची होती. ह्या पुनर्विवाहांत विद्यासागरांनी फार परिश्रम घेतले, व मोठा टोलेजंग समारंभ केला. हा पुनर्विवाह प्रोफेसर राजकृष्णबानर्जी यांचे वाड्यांत झाला. त्यावेळीं घरासमोर, आसपास व मिरवणुकीचे रस्त्यांवरून लोकांची अतोनात गर्दी झाली होती. सुकीच्या सडकेवर प्रेक्षकांची इतकी दाटी उसळली होती की, नवऱ्या मुलगाच्या पालखीससुद्धां रीघ नाही. पालखीच्या दोन्ही बाजूने कठड्यास धरून विद्यासागर व त्यांचे थोर अनुयायी चालले होते. मंगल वाद्यांचा घोष चालू होता. शोभेसाठी व व्यवस्थेसाठी दोन दोन हाताचे अंतरावर शिपाई उभे केले होते. अशी मोठी थाटाची मिरवणूक काढली होती. या प्रसंगी उलट पक्ष पुंडावा करणार ह्मणून गप्प उठली होती, पण प्रत्यक्ष पंडितजीची कार्यनिष्ठ मूर्ति व काळी डगळी दृष्टीस

पडतांच बंडखोर बाबूंचें धैर्य गळालें. याप्रमाणें, हा विवाहसमारंभ निर्विघ्नपणें पार पडला. ह्या पुनर्विवाहाला कलकत्यांमधील मोठमोठे नामांकित गृहस्थ आले होते. सरदार रामगोपाळ घोष व नील कमल मूकर्जी, कलकत्ता हायकोर्टचे जज्ज न्यायमूर्ति द्वारकानाथ मित्र, व न्यायमूर्ति शंभुनाथपंडित, आणि बाबु हरचंद्र घोष इत्यादि ठळक मंडळीनीं पुनर्विवाह मंडप आपल्या आगमनेकरून मंडित केला होता. मात्र एक मोहरा हजर नव्हता. पण त्याची पंडित विद्यासागरांनीं त्याच्या तोंडावर चांगली फजीती केली. विद्यासागर रोखठोक बोलून ज्याची चुकी त्यास तत्क्षणींच दाखवून सोडण्यास भीत नसत. हे ह्या मंगलकार्यास गैरहजर रहाणारे गृहस्थ बाबू रामप्रसादराय होत. हे सुप्रसिद्ध सुधारक राजाराम मोहनराय यांचे चिरंजीव होत. रामप्रसादानें ठरवि सांप्रदायाप्रमाणें विवाहमंडपीं येण्याचें प्रथम आश्वासन दिलें. हे मोठ्या बड्या सुधारकाचे चिरंजीव, व ह्मणून सुधारणेच्या मंगलकार्यांत अगदीं घरच्यासारखे, असें समजून, ईश्वरचंद्र विद्यासागर पुनर्विवाह लागायाचे पूर्वीं, फिरून एकदा, रामप्रसादाचे घरीं गेले. रीतीप्रमाणें लक्ष्मिन्मंत्रणें झालींच होती, पण हा मोठ्याचा मुलगा अंमळ लवकर आला असतां खटपटीला उपयोगीं पडेल, ह्मणून त्यास अगत्यपूर्वक पुनः बोलवून व आर्जवून ह्मणाले “ रामप्रसाद, आटप आतां, लवकरच तूं ये, उगाच उशीर लावूं नकोस, आणि यायचा विसरूं नकोस हो, नाहीतर पहा दुसऱ्या कांहीं कामांत गुंतून राहशील, असें मात्र करूं नकोस; मी पुढें होतो, तूं येच मागोमाग. ” रामप्रसाद पुनर्विवाहाचें दुसरें बोलावणें ऐकतांच टंगळमंगळ करायास लागला. विद्यासागराशीं थोडा वेळ इकडे तिकडे पुनर्विवाहसंबंधीं बोलून झाल्यानंतर मग रामप्रसाद काय ह्मणतो ‘ आपल्याला माहितच आहे कीं, जें माझे हातून होण्यासारखें आहे, तें करायाला मी सहसा आळस करणारा नाही; पण पंडतजी, कायहो करूं, मला पुनर्विवाहास यायचा धीरच होत नाही, मला आतां असें वाटतें, या कार्यांत मी पुढाकार न घ्यावा हें बरें. पानमुपारीला मी मुळींच न आलों तर नाहीकां चालणार ? ’ हें धरझोडीचें व डळमळीत, भेकड-

पणाचें आणि पाणचटपणाचें बोलणें ऐकून विद्यासागरास मनस्वी चिरड माली. त्याजवर ते संतापून बोलले ' ही राममोहनाची तसवीर येंथें भिंतीवर कशाला निष्कारण टांगून ठेविली आहेस, काढ खाली, पहा-तोस काय, दे हपटून जमिनीवर, टाक फोडून, कर तुकडे; तसबिरी-वरून बापाचे गुण जर शिकावयाचे नाहींत, तर ती नुसती भिंतीस लटकावून ठेवण्यांत हांशील काय. ' एवंच, असले पुनर्विवाहादि सुधारणा-समारंभ ह्मणजे सुधारकांची परीक्षा होण्याचें नामी प्रसंगच होत, असें ह्मटलें पाहिजे. अस्त.

सुद्रायंत्राची टीका.

विधवाविवाहाचा प्रघात अगदीं नूतन असल्यामुळें सगळ्यांना एक-प्रकारचें विलक्षण कौतुक वाटे. अनुकूल व प्रतिकूल दोन्ही पक्षांच्या वर्तमानपत्रकारांनीं, व मासिकांच्या संपादकांनीं ह्या पहिल्या पुनर्विवाहाची खबर आपापल्या तब्येतीप्रमाणें वर्णिली होती. एकच समारंभ, पण परस्पर विरुद्ध पक्षीयांनीं रुचिपरत्वे खुलवून लिहिला असतां, वस्तु-स्थितीचा कसा विपर्यास घडतो, कसकसा गैरसमज होतो, बखेडा कसा माजत राहतो आणि परस्थ तिन्हाइतांना खरा प्रकार कळण्याला किती मुष्कील पडते, हें असल्यासारख्या कोणत्याही प्रसंगीं सहज समजून येतें. अशासमयीं सुज्ञ संपादक ह्मणविणारे गृहस्थसुद्धां सत्यास बेधडक बाजूस ठेवितात. उदाहरणार्थ साध्या ह्मणजे कुमारिका-विवाहांत जीं रणवाद्यें मंगल वाद्यांत मजेनें संपादून जातात, तींच विधवापुनर्विवाहामध्ये मात्र प्रमुखत्वानें रणवाद्यें बनतात. अधिक स्पष्ट करून लिहावयाचें ह्मणजे असें कीं, ताशा, बँड, इत्यादि वाजंती जर पुनर्विवाहसंबंधांतल मिश्रवणुकींत असेल, तर त्याचें वर्णन पुढीलप्रमाणें करण्यांत येतें. " पुढें रणवाद्यांचा घोष चालला आहे " तसेंच " वेश्यांचा नाच चालूं आहे " जणूं काय वारांगना जेव्हां साध्या

लयांत नृत्य करितात, तेव्हां सतामंडोदरींत मोडतात. तात्पर्य ह्या प्रथमपुनर्विवाहाची वार्ता ' चंद्रिका, ' ' भास्कर, ' ' तत्त्वबोधिनी, ' ' प्रभाकर ' इत्यादि बंगाली पत्रपुस्तकांतून चालकांच्या लिहिण्याच्या निरनिराळ्या चटकदार शैलीप्रमाणें प्रसिद्ध झाली. प्रत्येकाची ढव वेगळी. गौरीशंकर भट्टाचार्य यांनी पुनर्विवाह पक्षाचे तर्फे लिहावे, तर कवि ईश्वरचंद्र गुप्त यांनी आपल्या कवित्वाचा अन्यथा उपयोग करावा. विषयाचें अपूर्वत्व व तत्संबंधीं मत्सर लक्ष्यांत आणितां, झाला तसा प्रकार न होता तर मात्र नवल वाटलें असतें.

पुढील पुनर्विवाह व त्यांस मदत.

ह्या आदिमपुनरुद्धाहांत वधूवरांना वस्त्राभरणें सर्व ईश्वरचंद्रांनी दिलीं. सगळा लग्नखर्चही पंडितजीनींच केला. येवढी त्यांना ह्या मंगलकार्याची हौस वाटत होती. पहिला पुनर्विवाह लागल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं दुसरा पुनर्विवाह झाला. ह्यांत विधवावधू फक्त १२ वर्षांची होती. हाही मोठ्या थाटानें झाला. पुढें दोन महिन्यांनीं तिसरा पुनर्विवाह झाला. ह्या पुनर्विवाहांतील वधूचा प्रथम पति तिच्या वयाच्या दहावे वर्षीं निवर्तला. व पुनर्लग्नाचेवेळीं तिला तेरावें संपून नुकतें कोठें चौदावें वर्ष लागलें होतें. फिरून एक महिना जातो नाहीं तोंच चौथा पुनर्विवाह झाला. ह्या लग्नांतील मुलगी चौदा वर्षांची होती. ह्या लग्नमधून आदि ह्यसमाजाचे अध्यक्ष बाबू राजनारायणबसू यांनी पुष्कळ मदत केली व म्हणून त्रिदल त्यांस लोकछळ सोसावा लागला. याप्रमाणें एका वर्षांत पहिल्या सपाठ्यास चार पुनर्विवाह झाले. यांचा सारा खर्च ईश्वरचंद्रांनीं केला. दुसऱ्या वर्षीं आणखी एक पुनर्विवाह झाला. यांतील वधूचें पहिले लग्न तिच्या तिसरें वर्षीं झालें होतें. पुढें लवकरच तिचा बालपति मरण पावला, आणि जेव्हां तिचा पुनर्विवाह झाला, तेव्हां तिचें वय पुरतें आठ वर्षांचेंही नव्हतें. ह्या क्रमानें, एकामागून एक असे अनेक पुनर्विवाह झाले. आणि

पुढें जेवढे ह्मणून २९।३० पुनर्विवाह त्यांचे हयातीत झाले त्या साऱ्यांचे प्रसंगी ईश्वरचंद्र यांनी कापडचोपड, दागदागिने, जेवणावळी वगैरेचा सर्व खर्च केला. कारण पुष्कळ लोकांनी मदत देतो, असे ह्मणून ऐनवेळी गोता द्यावा. बहुतेकांनी पैशाचे कामांत माघार घेतली, एकजणदेखील आपले वचनास जागला नाही. खेरीज ज्यांना खास पुनर्विवाहामुळे, अगर पुनर्विवाहितांशीं संसर्ग ठेविल्यामुळे, अनेक अडचणी प्राप्त होत, त्यांनाही तन्निवारणार्थ द्रव्यादिद्वारा ईश्वरचंद्र नेहमी मदत करीत ती वेगळीच.

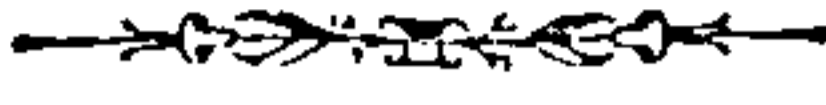
पुनर्विवाहनाटकप्रयोग.

१८९६ चा पंधरावा कायदा पास झाल्यानंतर, ईश्वरचंद्राच्या कित्येक मित्रांनी पुनर्विवाहाची चळवळ योग्य दिशेने चालू ठेवण्यासाठी अनेक उपाय योजिले. पैकीं नाटकप्रयोग हा मुख्य होय. नामदार न्यायमूर्ति सर रमेशचंद्र मित्त यांचे बंधू बाबू उमेशचंद्र मित्र यांनी पुनर्विवाह विषयावर एक नाट्यग्रंथ रचिला. याचे नांव विधवा-विवाहनाटक. या नाटकाचा उद्देश असंमत व आजन्म वैधव्याची निष्ठुर चाल मोडून टाकावी असा होता, व त्याचप्रमाणें, त्याच्या संविधानकाची रचनाही केली होती. यांत प्रथम बंगाल्यांतील पडदापद्धतींत, ह्मणजे निरपराध्यांच्या बंदीखान्यांत दिवस कंठणारी एक बालविधवा कल्पिली आहे. मग तिची जाचणूक व हालअपेष्टा वर्णिली आहे. यांतून सुटण्यासाठी धडपड करीत असतां, ती एका तरुण शेजाऱ्याच्या प्रेमपाशांत गुंतून व त्याच्या नादीं लागून फसलेली आहे. पुढें आपलें पाप लपविण्यासाठी तिनें आत्महत्येसारखा घोर प्रयत्न केला, पण तोसुद्धां तिच्या दुर्दैवामुळे साधला नाही आहे. अशा वेळीं तिला कृतकर्माचा भारी पश्चात्ताप होऊन, व सामाजिक दृष्ट बंधनांचा व क्रूर रुढींचा संताप येऊन, कालप्राप्त दुःखभरांत भराभर सर्व गोष्टी पोटाकला करून ती बोललेली आहे. व शेवटीं असे अनर्थ अनाथ स्त्रियांवर इतउत्तर गुदरूं नयेत, या बुद्धीनें समाज-हितैषी देशबांधवाना करद्वय जोडून मोठ्या वाकळुतीनें विनंति केली

आहे. हा अखेरचा भाग फार बहारीचा बनला असून, करुणरसाने नुसता ओथंबला आहे, व बराच बोधप्रद झाला आहे. या नाटकाचे अगदी प्रथमचे प्रयोग १९ च्या प्रारंभी सुरू झाले. ह्या प्रयोगाच्या प्रसंगी नाटकांतील रंगभूमीची व्यवस्था सुप्रसिद्ध ईशभक्त केशवचंद्र सेन यांजकडे सोंपविली होती. केशवाला या कार्याची अति कळकळ होती, तेव्हां या विख्यात तरुण वक्त्याने एक भूमिकादेखील घेतली होती. खेरीज या नाटकांत नरेंद्रनाथसेन, कृष्णविहारीसेन, प्रतापचंद्र मुजुमदार यांजसारखे लोकमान्य पुरुष नटले होते. साधारण नियम ह्मटला ह्मणजे, प्रोफेसर कर्वे यांजप्रमाणे, ईश्वरचंद्र नाटक, तमाशे पहाण्यास कधींहि जात नसत. गिरीशचंद्र घोष नामक एका नामांकित नाट्यग्रंथकाराने व नाणावलेल्या नटाने ' सीतावनवास ' नांवाचे नाटक रचून ईश्वरचंद्रास समर्पण केले होते. या ग्रंथकार नटाने ईश्वरचंद्र यांस आपला ' सीतावनवास ' प्रयोग पाहण्यासाठी पुष्कळ वेळां आग्रह केला, पण हे एकदासुद्धां खेळ पाहण्यास गेले नाहीत. परंतु तेच विधवाविवाहनाटक पहाण्यास मोठ्या हौसेनें अनेक वेळां जात असत. ह्या वेळीं हा हृदयद्रावक तमाशा पहात असतांना या दयाळु महात्म्या पुरुषाच्या डोळ्यांतून एकसारखे पाण्याचे लोट चालावेत. इतकी या कार्यावर त्यांची भक्ति असे. या खेळाचे एकंदर संविधानक फार चटकदार साधले असून, शिवाय खेळांत सोंगे घेणारीं माणसें, येथील माजी आर्योद्धारक मंडळीप्रमाणे साधारणपणे सुशिक्षित व नाट्यकलेत चांगलीं जाणकार होती. ह्यामुळे विधवाविवाह नाटक पहाण्यास कोणी इसम गेला, आणि त्याचे डोळे पाण्याने भरून आले नाहीत, असे क्वचित्च बडे. सारांश, या सर्वोत्कृष्ट नाटकांने लोकांच्या मनावर बराच अनुकूल परिणाम झाला. यांत केशवचंद्रसेन यांजसारख्या ब्रह्मनिष्ठ, महा साधु व ज्ञानी पुरुषाने पुढाकार घ्यावा हे विशेष होय. या एकात्र गोष्टीवरून पुनर्विवाह कार्य किती परोपकारक आणि पुण्यप्रद आहे, ह्याची सहज कल्पना होते. कारण तसें नसतें तर, येवढालीं थोर माणसें पुनर्विवाह नाटकाचे खेळ कधीं खेळतींच ना.

चिरंजीव नारायणाचा पुनर्विवाह.

चित्ते वाचि क्रियायां च महतां एकरूपता ।

बोले तैसा चाले त्याची वंदावीं पाऊलें.

या कोर्टापैकी ईश्वरचंद्र होते. लोक ह्मणत कीं, पुनर्विवाहाबद्दल पंडितजी बरेंच पांडित्य करितात, पण तशी कृति कोर्टे आहे? पंडित-जरींचा विवाह व त्यांच्या बंधूंचे विवाह, ह्या कार्याची त्यांचेठायीं आस्था उत्पन्न होण्यापूर्वी, ह्मणजे बालपणीच होऊन चुकले होते. मुलींवर सुदैवानें व त्यांच्या पूर्वार्जित पुण्याईनें, अल्प वयांत वाईट प्रसंग आलाच नाही; येता, तर ते हटकून उपाय करिते. तेव्हां आतां राहिला एकुलता एक मुलगा. याचा प्रौढपणीं पुनर्विवाह होतो कीं, लहानपणीं लहंग्याबरोबर लग्न लागतें, इकडे लोकांचे डोळे लागले होते. मोठ्या लौकिकवान् माणसास, कांहीं बोलणें झालें तर, जपून सावधागिरीनें च बोलावें लागतें; कारण, बोलल्याप्रमाणें आपले हातून उरकेल कीं नाही, याचा त्याला हिशेब पहावा लागतो; आणि समय येऊन ठेपल्यास, कितीही अढचणी असल्या तरी, ह्मटल्याप्रमाणें त्याला करून दाखवावें लागतें, त्यांवाचून त्याचे जिवास चैन पडत नाही. पण, हें सर्व खऱ्या थोर पुरुषांचें लक्षण झालें. खोटीं लबाड माणसें बोलण्याच्या कामांत कधींच कमी करित नाहीत, कां तर, कांहींच करायाचें नसतें, हा मुळीं पूर्वीं-पासूनच दृढ संकल्प. जेमतेम चारचौघांत डुड्याचार्याप्रमाणें मिरवितां आलें ह्मणजे झालें. कांहीं करून दाखविण्याची पाळी आली कीं, पाय मार्गे. असला हा नामर्दपणा विद्यासागरास कधीं शिवलासुद्धां नाही. बंधूंची, मुलींची, अगर मुलगांची परस्वाधीनची गोष्ट. कारण विवाहाविषयीं त्यांचें मत असें असे कीं, वधू व वर यांनीं केवळ स्वयंप्रेरणेनें परस्परांचे रुचीप्रमाणें विवाह करावेत. त्यांस स्वयंवरपद्धति पूर्णपणें संमत होती असें दिसतें. ते हमेष ह्मणत कीं, वधूवरांच्या जुळवाजुळ-

वीचे कामांत इतरांनीं पडण्याचें प्रयोजन नाहीं. अन्योन्यास जो प्रकार इष्ट तो त्यांनीं करून घ्यावा. असे विवाहपद्धतीबद्दल त्यांचे पूर्ण उदात्त विचार असत. आतां स्वतः ते जर दुर्दैवानें विधुर झाले असते, तर त्यांनीं इकडील पंडित विष्णुशास्त्राचारखा पुनर्विवाह खास ठोकला असता. सारांश, पुनर्विवाहकार्याविषयीची त्यांची कळकळ केवळ वरकांती नव्हती, आणि ह्मणूनच त्यांनीं आपल्या एकुलत्या एक पुताला—हा प्रथमवर असूनही—पुनर्विवाह करण्याची अंतःकरणपूर्वक संमति दिली. पुनर्विवाहाबद्दल नुसता अनुकूल शास्त्रार्थ सांगणें वेगळें, व प्रथमवर आत्मजाच्या पुनर्विवाहाची मांडामांड करणें वेगळें. पहिलें काम जितकें सोपें आहे, तितकेंच दुसरें कार्य परम दुर्घट आहे.

श्रीक्षेत्र कनकल कृष्णनगर येथें पंडित शंभुचंद्र मुखोपाध्याय नांवाचा एक कुलीन, सुशील व पवित्र ब्राह्मण राहत होता. त्यास एक कन्या होती. ह्या कन्येचें लग्न अगदीं लहानपणीं झालें. पुढें दैव प्रतिकूल होऊन, ह्या कन्येचा पति गत झाला. तेव्हां ती गतभर्तृका ह्मणजे बालविधवा झाली. या अनाथ लेकरास बरोबर घेऊन, देवी मुखोपाध्यायी कनकलाहून वीरसिंह गांवीं आली. ह्या दयाळू बाईनें ईश्वरचंद्राचे धाकटे बंधू पंडित शंभुचंद्र विद्यारत्न यांची भेट घेऊन, आपल्या अनाथ कन्येस दाखवून, व मुलीवर पडलेल्या घाल्याची कच्ची हकीकत सांगून, हात जोडून विनंति केली कीं, जर या अनाथ पोरीचा पुनर्विवाह जमवून आणाल, तर फार उपकार होतील. मुलीच्या आईचें हें दृष्ट्यद्रावक भाषण श्रवण करून, व या विधवा मुलीची दीन मूर्ति अवलोकन करून, शंभुचंद्र, पुनर्विवाहाचे कडे शत्रू असतांही, त्यांस क्षणमात्र दया आली. त्यांनीं पुनर्विवाहसंस्थेचे जनक आपले वडील बंधू विद्यासागर यांस कलकत्यास तावडतोव पत्र लिहिलें. त्याप्रमाणें ते तिकडे पुनर्विवाहेच्छु योग्य वराचे शोधास लागले. इतक्या दरम्याने इकडे विरसिंह येथें अशी आयतीच मौज झाली कीं, ईश्वरचंद्राचे चिरंजीव नारायचंद्र विद्यारत्न यांचें या मुस्वरूप, सुलक्षण,

तरुण विधवाबालकेवर प्रेम वसलें. परंतु स्त्रीचें सौंदर्य व यौवन यांस भुलून तिजबद्दल कामवशात् आवड उत्पन्न होणें हें निराळें; आणि अल्लड विधवा पोरीचे भयंकर वैधव्यहाल लक्षांत घेऊन, केवळ परोपकार बुद्धीनें प्रेरित होऊन, अशीबरोबर पुनर्विवाह लावणें निराळें. पहिल्याचा आश्रय करून, पुष्कळ पुराण्या पुराणिकांनीं व अर्वाच्य वैद्यवकीलांनीं पंढरपुरच्या यात्रेंत बरीच भर पाडिली आहे. पण दुसऱ्याच्या आश्रयानें, विधवा कन्येचें पाणिग्रहण करण्यास फारच थोड्यांची छाती झाली आहे. पुष्कळांना तसें करण्यास लोकभीति वाटते. पण नारायणास असली भलतीच भीड आवडत नव्हती. त्यानें आपला सुविचार व सद्धेतु प्रांजल बुद्धीनें प्रदर्शित केला. ह्या विधवामुलीबरोबर पुनर्विवाह करण्याचा त्यानें आपला थोर मानस आपले मित्रांपाशीं बोलून दाखविला. पुढें थोड्या दिवसांनीं ही सुवार्ता जेव्हां पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांना समजली, तेव्हां त्यांस जो आनंद झाला तो काहीं पुसूं नये. लागलीच पुनर्विवाहसमारंभासाठीं, विद्यासागरांनीं भिरझापुर मोहल्यांत कालीचरण घोष यांची वाडी भाड्यानें घेतली. येथें लग्नसाहित्याची सर्व सिद्धता केली. वधू व वर यांस वीरसिंहाहून कलकत्यास बोलावून घेतलें.

पुनर्विवाहाचे पूर्वीं चिरंजीव नारायणचंद्र वडिलांस ह्मणाले—‘ पिताजी आपल्याप्रमाणें माझे अंगीं असा कोणता अपरिमित विद्यापराक्रम चास करीत आहे कीं, ज्या योगें आपले धवल कीर्तींत मी भर घालीन. मला पक्कें माहीत आहे कीं, पुनर्विवाहोपायेंकरून बालविधवांचें दुःखविमोचन करणें हेंच आपल्या आयुष्यांतील अत्यंत महत्कृत्य होय. आणि या शुभकार्याच्या सिद्धचर्थ मला जर हातभार लावितां आला, तर मी आपणा स्वतःला अतिशय कृतकृत्य मानान. आपण आरंभिलेल्या ह्या पुण्य कृत्याची अशा रीतीनें सांगता झाल्यानें, आपणास अतोनात आनंद होईल, हें मी पूर्णपणें जाणून आहे. इतर गोष्टींत नसली तरी, या कामीं मदत करण्याची माझे

अंगी अल्पशी पात्रता आहे. पुनर्विवाहमुधारणारणांत, मी कालत्रयींही शत्रूस पाठ दाखविणार नाहीं. तेव्हां निदान ह्या कामांत जर मला तुमचें साहाय्य करण्याचा सुदैवानें प्रसंग आला, तर आज मज-सारखा दुसरा कोण भाग्यवान आहे. शिवाय माझ्या पुनर्विवाहानें आपल्या तद्विषयक लेखांची, भाषणांची व प्रयत्नांची पूर्णता होऊन, आपल्या वैच्यांना आपले प्रामाणिकपणाबद्दल व निर्मळ हेतूबद्दल संशय घेण्यास तिळमात्रही अवकाश उरणार नाहीं. त्यांचीं तोंडें आपोआप बंद होतील. असें हें आवेशयुक्त, सत्य व इष्ट भाषण श्रवण करून, ईश्वरचंद्रास केवढी धन्यता झाली असेल याची वाचकांनींच आपल्याशीं कल्पना बांधावी. छाव्यांचा युद्धोत्साह पाहून नरकेसरीला कौतुक वाटतें; तसाच हुबेहूब हा प्रकार झाला.

हा पुनर्विवाहसमारंभ गुरुवार ता० ११ माहे आगष्ट इसवी सन १८७० मध्ये झाला. विधवावधू श्रीमती भवसुंदरी देवी पुनर्लगाचेवेळीं केवळ १६ वर्षांची होती, आणि पंडित नारायणचंद्र विद्यारत्न हे २१ वर्षांचे प्रथम वर होते. ह्या योग्य जोड्याचा लग्नसमारंभ विद्यासागरांनीं मोठ्या थाटमाटानें केला. त्यांनीं आपल्या कुटुंबिनीस ह्मणजे वरमाय. दीनमाई देवी ईस कलकत्यास लग्नासाठीं मुद्दामच बोलाविली नाहीं. कारण, न जाणों, ती कदाचित् पुनर्विवाहकार्यास मोडता घालील घरची इतर मंडळी, व विशेषतः बंधू शंभुचंद्राची स्वारी, ह्या गोष्टीचे अगदीं विरुद्ध होती हें सांगायस नकोच. चिरंजीव नारायणाचा पुनर्विवाह करूं नये, त्यानें हट्टानें केल्यास त्यास सहानुभूति दाखवूं नये, आपली संमति देऊं नये, एतद्विषयीं शंभुचंद्रानीं ईश्वरचंद्र यांस आग्रहपूर्वक पत्र धाडिलें होतें. त्याचें उत्तर विद्यासागरांनीं, मंगलकार्य निर्विघ्न पार पडल्यानंतर, चार दिवसांनीं लिहून पाठविलें. हें उत्तर फार शांतरीतीचें, अतिशय सरळ, आणि बरेंच स्पष्ट आहे. कधींकाळीं आप्तदृष्टांनीं पुनर्विवाहासारख्या परम शुभकार्यास हरकत आणिली असतां, त्यांस कसा गोख जबाब द्यावा, ही विद्या ईश्वरचंद्राच्या ह्या

एका पत्रावरून शिकण्यासारखी आहे. खाली दिलेल्या पत्राचा नित्य प्रातः काळी पाठ केला असतां, रूढिहडळीची सहसा बाधा होणार नाही. तेव्हां पुनर्विवाहहितेच्छुनीं या ईश्वरप्रणीत पत्राचें वारंवार पठण करीत असोवें.

“ चिरंजीव शंभुचंद्र यांस, अनेक आशिर्वाद; उपरि येथील क्षेम असो विशेष. आपलें पत्र चिरंजीव नारायणाचा पुनर्विवाह न करणें-विषयीं आलें तें पावलें; लिहिला मजकूर समजला. आपण पत्रीं लिहितां कीं, जर नारायणानें पुनर्विवाह केला, तर आपले स्वज्ञाति-बांधव व इष्टमित्र कोणीही आपल्याशीं पंक्तिव्यवहार करणार नाहींत. ते आपल्याला जातिवहिष्कृत करतील. तेव्हां यासंबंधानें मला येवढेंच लिहावयाचें कीं, नारायण जें विधवेबरोबर लग्न करीत आहे तें तो आपल्या अंतःकरणाच्या प्रेरणेनें करीत आहे, यांत माझे सांगी-शिकवणुकीचा मुळीच भाग नाहीं. आतां ज्यावेळीं माझ्या कानीं आलें कीं, नारायणाचा विधवेशीं लग्न करण्याचा निश्चय झालेला आहे, व त्यानें आपल्या पसंतीनें एका विधवावधूची निवडही केली आहे, तेव्हां ह्या योजनेला आनंदानें मान डोलविल्यावांचून माझ्यानें राहवेना. ह्या गोष्टीचा प्रतिकार करण्याची मला सोयच नव्हती. ह्या पुनर्विवाहांत मला कधींही खो घालतां आला नसता. कारण आपल्यास पूर्णपणें माहीतच आहे कीं, पुनर्विवाहसंस्थेचें जनकत्व मजकडे येतें, व त्या थोर पदास शोभेल अशा रीतीनें म्यां पुनर्विवाहशास्त्र सिद्ध केलें. येवढेंच करून स्वस्थ बसलों नाहीं, तर योग्य अशा वरांबरोबर पुष्कळ विधवांचीं लग्नें मोठ्या थाटानें व हौसेनें मीं आजतागायत लाविलीं आहेत. अशी खरोखर एकंदर स्थिति असतां, जर माझ्या मुळ्यानें आज पुनर्विवाह न करितां, कुमारिकेशीं लग्न लाविलें असतें, तर मात्र मला या जगामध्ये चारचौघांत वर तोंड काढण्यास जागा न उरती. थोर संभावित लोकांनीं माझी छीः थुः केली असती. व साधारण बायकापोरांनीं-सुद्धां माझी फटफजिती करून माझे मुखीं गोमय कोंबलें असतें. माझे आचरणांत प्रामाणिकपणा बिलकुल नसून, माझे वर्तन दुटप्पीपणाचें आहे,

अशी साऱ्यांची एकसहा अनिष्ट समजूत झाली असती, हें बरें झालें नसतें. नारायणाचा विधवेशीं योग जुळून आल्यानें, एतत्कार्यसंबंधीं माझे लौकिकास अधिक खुलावट आली. माझा सत्पुत्र ह्मणवून घेण्यास तो या विधवोद्वाहानें पूर्ण अधिकारी झाला. कां ह्मणालें तर, माझ्या आयुष्यांतील अत्यंत महत्त्वाचें, पुण्यकारक व परोपकारक धार्मिक कृत्य झटलें ह्मणजे, ब्राह्मणजातींत विधवा स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाचें संस्थापन हें होय. ह्यापेक्षां अधिक चांगलें, अधिक लोकोपयोगीं, अधिक पुण्यप्रद इतर कांहीं कार्य इतउत्तर माझे हातून घडेल असें मला वाटत नाहीं. ह्या शुभकार्याच्या प्रसारासाठीं, मी आपला पैसानपैसा खर्च केला आहे. फार काय प्रसंग पडल्यास, पुनर्विवाहाप्रीत्यर्थ आपला स्वतः चा मुखवटा खालीं उतरून ठेवण्यासही मी तयार आहे! मग यापुढें ज्ञातिवहिष्काराची व लोकप्रवादाची कथा काय? उलट लोकांस भिऊन, नारायणाचे पुनर्विवाहास म्यां हरकत घेतली असती, तर मजसारखा भेकड, लबाड व नीच मीच—दुसरा कोणी नाहीं, असें होऊन गेलें असतें.

सारांश, नारायणानें कोणाचे शिकवणीची वाट न पहातां, केवळ स्वयंस्फूर्तीनें पुनर्विवाह केला, याबद्दल मी आपणास बडा भाग्यवान समजतो. आपणास पक्कें कळूंद्या कीं, मी स्वदेशांतील दुष्टरूढीची गुलामगिरी करणारा माणूस नाहीं. तेव्हां आतां सरतेशेवटीं येवढेंच लिहावयाचें कीं, लोकभीतीस्तव अगर अन्य कारणास्तव, ज्या कोणास नारायणाशीं अत्रोदक व इतर व्यवहार करायाची खुषी नसेल, त्यांनीं खुशाल करूं नये. मला नाहीं वाटत, नारायणाला त्याबद्दल वाईट वाटेल. आणि मजविषयीं पुसाल तर, त्यासंबंधानें मला बिलकुल कसा तो विषाद वाटणार नाहीं. ह्या कामांत ज्यांनीं त्यांनीं आपापल्यापरी मतस्वातंत्र्य अनुभवाचें. ह्यांत कोणास मानापमान किंवा वैषम्य वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

असो. गेल्या गुरुवारीं झालेल्या पुनर्विवाहाची मंगलवार्ता माताश्री भगवतीदेवीस व घरांतील इतर मंडळींस कळवावी. कळोवें हे आशिर्वाद.

आपला परमप्रिय बंधू,
(सही) ईश्वरचंद्रशर्मा.

पुनर्विवाहापार्यां कर्ज.

स्वतःच्या खर्चानें अनेक पुनर्विवाह लाविल्यामुळें, झालें काय कीं, ईश्वरचंद्राची वाङ्मयापासून प्राप्ति येवढी जबर पण असल्या ह्या दांडग्या धर्मादाय खर्चास ती पुरेनाशी होऊन त्यांस परक्यांचें ऋण काढणें प्राप्त झालें. शेवटीं हें कर्ज वाढतां वाढतां एकेवेळीं ते ९०,००० पन्नास हजारांचे घरास गेलें व येवढ्या अभिमानानें सोडलेली सरकारी नोकरी नाइलाजास्तव पुनः पत्करण्याची बुद्धि होऊं लागली. अब्रूनें दिवस निभणें मोठें कठीण झालें आहे. परमेश्वरास आपल्या भक्तांची काळजी, त्यानें पारतंत्र्याचा पुत्रश्च आलेला कुयोग टाळिला, आणि ईश्वरचंद्रास दीर्घायुष्य देऊन, त्यास लोकांचे ऋणांतून मुक्त केलें. किंवा ' ऐश्वर्यमस्तु, आयुष्यमस्तु ' इत्यादि उपकृत व कृतज्ञ देशबंधुभगिनींनीं दिलेले आशिर्वाद कामास आले ह्मणायचे.

पुनर्विवाहासुळें होणारा छळ.

पुनर्विवाहग्रंथ, पुनर्विवाहराजनियम, आणि मग पुनर्विवाहसमारंभ असा एकसारखा या विषयाचा जेव्हां सपाटा सुरू झाला, तेव्हां जुने लोक संतापून फार चिरडीस पेटले. ईश्वरचंद्र रस्त्यामधून चालले असतां, त्यांचेभोंवतीं गर्दी करून लोकांनीं त्यांचे तोंडावर त्यांस लखलखीत शिव्या देण्याचा क्रम सुरू केला. कित्येकांनीं त्यांचे शरीरास दुखापत करण्याची दहशत घातली, आणि कोणी कोणीतर त्यांस ठार करण्याच्या दुष्ट प्रयत्नास लागले. ज्या समाजाच्या हितासाठीं ते इतके झटत होते, तोच एकंदर समाज ह्याप्रमाणें त्यांजवर

उलटून पडला. थोर पुरुषाचा असा नाहक छळ मांडून या कृतघ्न मंडळीस काय मिळाले? यायोगे लोकांनी आपले मनाचा कोतेपणा मात्र व्यक्त केला. ' हिरा ठेवितां ऐरणी वांचे मारितां जो घणीं ', या न्यायाने ईश्वरचंद्रांनी लोकांचा छळ शांतपणाने सहन करून घेऊन, आपण हिऱ्याप्रमाणे जास्त प्रकाशमान झाले. त्यांच्यावर ह्याप्रमाणे अपशब्दांचा येवढा भडिमार होत असतां, त्यांनी कोणास एका शब्दानेही कधीं दुखविले नाही. केवढा मनाचा थोरपणा हा! असा छळ सोसणारा, क्षमाशील, सुशांत व समाजहितार्थ अहर्निश झटणारा मनुष्य विरळा.

क्षमा शांति ज्याचे चित्तीं तोचि देवाची विभूति ।

मारामारीचे वेत.

आपल्या परोपकारी प्रिय पुत्रास लोकांपासून फार त्रास होतो आहे, व त्याचे जीवास एकादे दिवशीं मोठा अपाय होण्याचीदेखील भीति आहे असे जाणून, ठाकूरदासांनी त्याचे शरीरसंरक्षणार्थ एक विश्वासू गडी वीरसिंहाहून धाडून दिला. हा श्रीमंता शरीराने चांगला बळकट असून लाठी फिरविण्यांत मोठा पटाइत असे. एकदा सुकीचे रस्त्यावर ईश्वरचंद्रास दुखापत करण्याच्या दुष्ट हेतूने कित्येक द्वाड लोक टपून घसले होते. पण श्रीमंता हा बरोबर होता, ह्मणून जीव बचावला, नाहीतर त्या दिवशीं कांहीं तरी खास विपरीत घडावयाचे. त्या नीच लोकांचा मनसुबा त्या समयी साधला नाही, तेव्हां ते मुकाट्याने आपल्या घरी माघारे गेले. कित्येक वेळा ईश्वरचंद्रास मारेकरी घातले. एकदा एका धनाढ्य गृहस्थाने ह्या महात्म्याचा जीव घेण्याच्या इराद्याने नाही तसल्या खटपटीं सुरू केल्या. कांहीं बदमाश माणसांस पुष्कळ पैका देऊं करून त्यांची या कामाकडे याने योजना केली. हे नीच लोक ईश्वरचंद्राच्या एकसारखे पाळतीवर हिंडू लागले. ह्या भयंकर

खटाटोपाची गुणगुण जेव्हां पंडितजीचे कानीं आली, तेव्हां ह्या शूर व प्रामाणिक पुरुषानें काय केले असावें असें तुम्हास वाटतें? ते भेकडासारखे सैपाकघरांत लपून बसले काय? नांव कशाला? किंवा जीव घेऊन कोठें पळून गेले काय? मुळींच नाही. त्यांनीं प्रामाणिक शूरपणाचा अंगिकार करून, थेट त्या धनाढ्याचे वाड्यांत गेले. यथे हा धनिक गृहस्थ आपल्या लाडक्या नाच सोबत्यांबरोबर माराहाणीचीं खलबतेंच करीत बसला होता. ईश्वरचंद्र नीट त्यांच्या साऱ्यांच्या समोर जाऊन उभे राहिले. ज्यांच्याविषयीं आपण बोलतो आहों, तीच स्वारी अकल्पित आलेली पाहून सर्व एकदम चकित झाले, आणि एकजात स्तब्ध राहिले. कोणी एकही ब्र काढण्यास धजेना. अंमळ कांहीं वेळानें त्यांपैकीं एकजण हळूच पुसतो, “ पंडितजी, आपण इकडे कोणीकडे ”? तेव्हां त्या कार्यनिष्ठ वीरानें स्पष्ट व सरळ उत्तर केले. “ मी असें ऐकतो कीं, आपण मला ठार मारण्याच्या भारी खटपटींत आहांत, आणि तेवढ्यासाठीं आपण मला एकटा गाठण्याच्या एकसारख्या मसलती करीत असता, व रात्रंदिवस सारखे शोधांत असता. तेव्हां आपली दगदग वांचवावी, ह्मणून मी आपण होऊन तुमच्यासमोर उभा राहिलों आहे. आतां क्षणमात्र विलंब न लावितां आपला कार्यभाग मनसोक्त उरकून घ्या ” हें ऐकतांच बंडखोर, भेकड टवाळांचा कंपू क्षणांत अगदीं प्रेतवत् थंड झाला. सारे बेटे लाजले, खजील झाले. ईश्वरचंद्रास ठार करण्याची उकळी आपोआप नाहीशी झाली.

बंडखोरांस माफी.

या दुष्ट लबाडांनीं लाजून आपलीं मुस्कटे खालीं गुडध्यांत अडकविलीं. एकाही बाबूला पंडितजींच्या सत्य व सतेज मुखश्रीकडे वर डोकें करून पहाण्याचें धैर्य होईना. त्यांस पश्चात्ताप झाला.

त्यांनीं आपले घोर अपराध स्वमुखानें कबूल केले, आणि ईश्वर चंद्राचे चरणकमळीं लीन होऊन त्यांस शरण गेले. सारांश, ज्याच जीव घेण्यास तयार झाले होते, त्याच्याच पायावर मस्तक ठेऊन पाप मुक्त झाले, केवढा ह्या साधु पुरुषाचा प्रभाव, कीं ज्यानें सरळ मार्गानें दुष्टांस सहज शरण आणावे. शत्रूस मित्र करून सोडण्याचें हें सोपी युक्ति ईश्वरचंद्रास चांगली साधली होती. अशा मार्गाने शत्रु चिरडीस जाऊन जास्त चेकाळत नाही, त्यांची चुकी त्यांना आपोआप उमगते. क्षमा मागण्याची त्यांना स्वयंप्रेरणा होते. आणि असल्या वाईट फंदांत पुनः न पडतां ते चांगल्या मार्गास लागतात. ईश्वरचंद्रांनीं या बंडखोर लोकांना माफी केली. ते जसे कृपावंत होते, तसेच क्षमाशील होते. दया माया परोपकार हा गुण ज्याप्रमाणें ते आपल्या मातोश्रीपासून शिकले, त्याचप्रमाणें क्षमा शांति हा थो ईश्वरी गुण त्यांनीं आपले वडिलांपासून उचलिला होता. वडिलांच्या क्षमाशीलत्वाची अशी एक आख्यायिका सांगतात कीं, एकदा वीरसिंह गांवीं ठाकूरदासांस एका सरकारी अधिकाऱ्यानें पुसलें “ ह्या गांवांत तुझाला कोणी कोणी त्रास दिला, त्या सगळ्यांचीं नांवे गांवे सांगा. कलकत्यास असतांना मला कळलें आहे कीं, पुष्कळांनीं तुझाला या पुनर्विवाहाच्या पार्यां फार ताप दिलेला आहे, अतिशय छळिलें आहे. असल्या लोकांची नांविशी द्या, ह्मणजे त्यांचा सवडीनुरूप चांगला खरपूस समाचार घेतों, असा कीं, पुनश्च ते तुमच्या वाटेस न जात. ” ठाकूरदास बोलले “ ईश्वरचंद्र राहतो कलकत्यास. तेव्हां त्यानें कर्णोपकर्णी कांहीं तरी ऐकिलें असेल, आणि तुझाजवळ सहज कधीं एरवीच बोललः असेल झालें; पण त्यांत खरोखर कांहीं हंशील नाही. मला या गांवांत कोणत्याही प्रकारचा कोणाकडूनही कधीं त्रास होत नाही. उलट सारे गांवकरी माझ्याशीं ममतेनें वागतात, माझे उपयोगी पडतात. ” साक्षात् धर्मराजाचाच अवतार ह्मणावयाचा. दुर्योधन न ह्मणतां सुयोधन ह्मणावयाचें हा नेहमींचा थाट. वरप्रमाणें ठाकूरदासांनीं उड्याउडवीचें उत्तर देऊन, सगळ्या गांवगुंडास बोलावून घेतलें, आणि

ह्या सरकारी अधिकाऱ्यासगक्ष, या गुंडाचा गळेकापूंपणा पोटांत घालून, त्यांचा नसता भलेपणा वर्णन केला. या सौम्य उपायाच्यायोगे झाले काय की, गांवकरी लोकांनी विद्यासागरांचे वडिलाशी पुनरुद्वाहनिमित्त जे वैर मांडिले होते ते सोडून दिले, व त्यांची अलौकिक सहनशीलता अवलोकन करून, गांवकरी ठाकूरदासाशी प्रेमभावाने वतू लागले.

सिंहावलोकन.

एकंदर चरित्राचे अवलोकन केले असता, असे दिसून येते की, परमेश्वराचे मनांतून ईश्वरचंद्रास पूर्ण यश द्यावयाचे होते. ह्याला निमित्त-पत्रे करून त्याजकडून या पुनर्विवाह मंगलकार्याची संस्थापना करावयाची होती. ह्मणून त्याची कौटुंबिक सर्व मुख्य मनुष्येही ह्या कार्यास अनुकूल झालीच परमेश्वराने निर्माण केली. कारण हे खचित की, जर माता-पितरांची अनुज्ञा न मिळती तर ईश्वरचंद्र पुनर्विवाहाचे फंदांत न पडते. पहिली गोष्ट, शास्त्राधार शोधून काढण्याची मूळ प्रेरणा त्यांस त्यांचे मातोश्रीनेच केली, ह्मणून या मातृभक्ताने श्रुतिस्मृति पुराणादि ग्रंथांचे आलोडन करून पुनर्विवाह शास्त्रसिद्ध केला. दुसरी गोष्ट, वडील ठाकूरदास यांची सहानुभूति. तिसरी गोष्ट, एकुलता एक पुत्र आपण होऊन, कोण्या मिशनरीच्या उपदेशाची अपेक्षा न बाळगतां, पुनर्विवाहासारखी लोक-विरुद्ध पण शुद्ध गोष्ट करण्यास सिद्ध झाला. समजा हाच जर राजा राममोहनराय यांच्या पुत्राने ज्याप्रमाणे नुस्त्या पुनर्विवाहसमारंभास येण्याचे नाकारिले, त्याचप्रमाणे नारायण विधवाविवाहाच्या कामी माघार खाता तर ईश्वरचंद्राच्या पुनर्विवाहासंबंधी धवल यशास केवढा कालिमा झाला असता बरे? चौथी गोष्ट, नारायणाचा पुनर्विवाह झाल्यावर त्याची आई दीनमाई देवी मुलगा व पुनरुद्वाह सून यांजवरोवर आनंदाने राहू लागली. जर सर्वत्र आढळणाऱ्या अडाणी बायांप्रमाणे दीनमाई आडांत जीव देण्यास तयार झाली असती, तर ह्या सत्पुत्रास बापसे बेटा सवाई या न्यायाने, वडिलांनी आरंभिलेल्या मंगलकार्याची कदापि प्रगति करितां

न येती. एवंच ईश्वरचंद्र एक परमेश्वरी अवतार असल्यामुळे, त्याचे मार्गात असा कोणताही प्रतिबंध उरला नाही की, ज्यायोगे ह्या करारी पुरुषाची पछिहाट होई. एक बंधु मात्र विरुद्ध होते; त्यांसही ह्या प्रकरणी स्पष्ट जाव मिळून चुकला होता.

तात्पर्य ज्या मुख्य गोष्टी आज आह्मा सर्वास मोठ्या अडचणीच्या वाटतात, त्या तशा ईश्वरचंद्रांवर सुदैवाने येऊन आदळल्या नाहीत. आई, बाप, बायको आणि मुलगा हीं सर्व माणसें अनुकूल असणे हे जबर पूर्वसंचित आणि क्रियमाण पुण्यकर्मांचे साक्षात् फळ होय, असेच ह्यणावयाचे. जवळ जवळ अशाच अर्थाचे वचन भर्तृहरिनें ह्मटले आहे.

सुनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः ।

तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥

आज कोणी इसम जर पुनर्विवाह करण्यास यदाकदाचित् सिद्ध झाला, तर त्याची आई किंवा बाप अगर दोघेही डोकें फोडून घेण्यास तयार होतात, किंवा विहीरीत जीव देऊं ह्मणून धाक दाखवितात.

आईबाप मयत असल्यास, न. मुलगा अगर मुलगी प्रौढ आणि सुजाण असल्यास, हीं पुढें होऊन डोळ्यांत आंसवे आणून ह्मणतात. ' बावा ' आई आह्मास नुकतीच सोडून गेली, आणि आतां तुम्हीही आह्मां लेकरांस टाकून जातां काय? बहीण असल्यास तीही काकुळतीनें ह्मणते ' दादा ' मला माहेर अंतरेल असें नका हो करूं ' याप्रमाणें आईबापांचा, मुलामुलींचा, भावाबहिणींचा व आसइष्टांचा भोंवतालीं गराडा पडल्यावर त्यांतून हिकमतीनें अगर नीतिधैर्ययुक्त पराक्रमानें, हा सारा मायापसारा दूर करून— हा केवळ आपमतलबी नातवाइकांचा कोट फोडून अनंत अडचणींत रुतलेल्या, नानाविध संकटांत गटंगळ्या खाणान्या तीन निराश्रित गतभर्तृकांस आश्रय देण्यास धांवून जाणारा महात्मा विरळाच. सामान्य मनुष्ये असल्या अडचणीच्या प्रसंगी गांगरून जावयाचीं, हे सिद्धच आहे.

बोधप्रद उदाहरणें.

१३१

पिता अत्यंत प्रतिकूल असतांही प्रल्हादानें ईशभजनाचा क्रम सुरूच ठेविला. हरिश्चंद्रानें सत्यव्रतपरिपालनार्थ पुत्राचें शवसुद्धां सुशांतवृत्तीनें अवलोकिलें. शरूणागताचे रक्षणार्थ शिविराजानें स्वशरीराचें मांस काढून दिलें. श्रियाळानें अतिथीचे संतोषार्थ पुत्राचें मांस शिजवून वाढविलें. ब्राह्मणपुत्राचे रक्षणार्थ मयूरध्वजानें आपलें अर्धांग कंर्वतून दिलें. क्षात्रधर्मरक्षणार्थ वभ्रुवाहनानें प्रत्यक्ष पित्याचा वध केला. परशुरामानें पित्राज्ञाप्रतिपालनार्थ मातेचा वध केला. तद्वत् श्रीरामचंद्र व भीष्म यांचीं अवधीं चरित्रेंच करारी स्वभावाच्या चित्रांनीं ओतप्रोत भरलेलीं आहेत. ह्याप्रमाणें भारत, रामायण इत्यादि पुराणग्रंथांत अंगीकृत कार्यांच्या, व्रतांच्या, व धर्मांच्या प्रीत्यर्थ स्वसुखाची पर्वा न वाळगितां वाटेल तसला स्वार्थत्याग करणारे, लागतील त्या हालअपेष्टा संतोषानें सहन करणारे, व देहाची दिक्कत न धरणारे अभिमानी, सोशिक व काटक पुरुष पुष्कळ आढळून येतात. असलीं दृढनिश्चयी कार्यनिष्ठ माणसें सुधारणेच्या वांट्यास शकड्यावारी आलीं पाहिजेत. व तीं ईश्वरचंद्रासारख्या महात्म्या पुरुषांच्या चरित्रपठणानेंच प्राप्त होणारीं आहेत. तेव्हां अनाथ, दीन, निराधार दुःखी अवलांच्या कल्याणार्थ आईबाप, भाऊबहीण, इष्टमित्र यांची काडीमात्र पर्वा न वाळगितां, जे उत्तम पुरुष आपत्प्रसंगी पुनर्विवाहधर्म स्वीकारतील ते अवश्य सदरहू श्रेष्ठ कोटींत गणिले जातील; व त्यांचींच नांवें समाजसुधारणेच्या पुनर्विवाहप्रकरणी इतिहासांत चिरस्थायी होतील. पुराणग्रंथांतील थोर स्त्रीपुरुषांच्या चरित्रांतून हल्लींच्या काळाला तरुणांनीं हाच बोध घेण्यासारखा आहे.

यांत कमी दुःख व अधिक सुख कोणास होईल, सुखाची आवश्यकता जास्त कोणास आहे, निष्कारण पराकाष्ठेचे हाल जन्मभर कोणास सोसावे लागतात, इत्यादि गोष्टींचे सूक्ष्म न्यायदृष्टीनें विचार करावयास

हवा. मातापितरादिकांना कांहीं वेळ वाईट वाटेल, नाही असे ह्मणत नाही, पण कांहीं दिवसांनीं सर्व विसरून जाऊन ते पूर्वीप्रमाणें प्रेमानें वर्तू लागतील असा भरंवसा असतो. पण इकडे केवढा पुण्यकर्माचा ठेवा सांपडेल. नेहमीं मरेपर्यंत दुःखसागरांत बुडणाऱ्या दीन गत-भर्तृकेंस हात देऊन, वर काढून पुनश्च तिला संसारसुखांत आणल्याचें श्रेय मिळणार.

शेवट.

ईश्वरचंद्र एकदा मुलींची शाळा तपासण्यासाठीं मिसकार्पेटरबरोबर गाडीतून जात होते. त्यावेळीं गाडीचा घोडा विचकून गाडी उधळली, तेव्हां ते खाली पडले व वरीच दुखापत झाली; हे काय तें निमित्त. तेव्हांपासून पुढें त्यांची प्रकृति बिघडली. हवा पालटली, पुष्कळ वैद्यदोक्टरांचीं सर्व प्रकारचीं औषधें घेतलीं, पण गुण आला नाही. त्यांची ज्येष्ठ कन्या भेमलता इजें सुमारे हजार आठशेंच दानधर्म केला, कीं प्रकृतीस आराम वाटाय. पण कांहीं नव्हें. अतिसार, लोकला, बरगडीत दुखणें हीं कधीं कमीं तर कधीं अधिक, याप्रमाणें चढउतार होतां होतां शेवटीं ता० २९ जुलै १९०१ मंगळवारी पहाटेस दोन वाजतां या महात्म्याचें देहावसान झालें. त्यावेळीं सर्व घरभर एकच आकांत झाला. कांहीं वेळानें मित्रांनीं पुटील तयारी केली. ज्या पर्यंकावर ते नेहमीं जिद्दा घेत त्याजवर शुभ्र वृद्धशय्या करून त्याचें श्राव ठेविलें. मुलगा, नातू, बंधू व इतर नातेवाईक यांनीं पालटून खांदी देऊन स्मशानघाटा निघाली. पहाटेचा चोहोचा सुमार झाला. हळूहळू पांचाच्या सुमारास निमताला स्मशानघाटावर सर्व यां जां जुळली. सकाळीं ही दुःखवार्ता सर्वांस समजतांच तगळे स्मशानाकडे थोर पुरुषाच्या अखेरच्या दर्शनासाठीं धावून निघाले. भागीरथीच्या स्नानार्थ आलेल्या स्त्रिया आपला उद्योग विसरून या धेतयाकडे